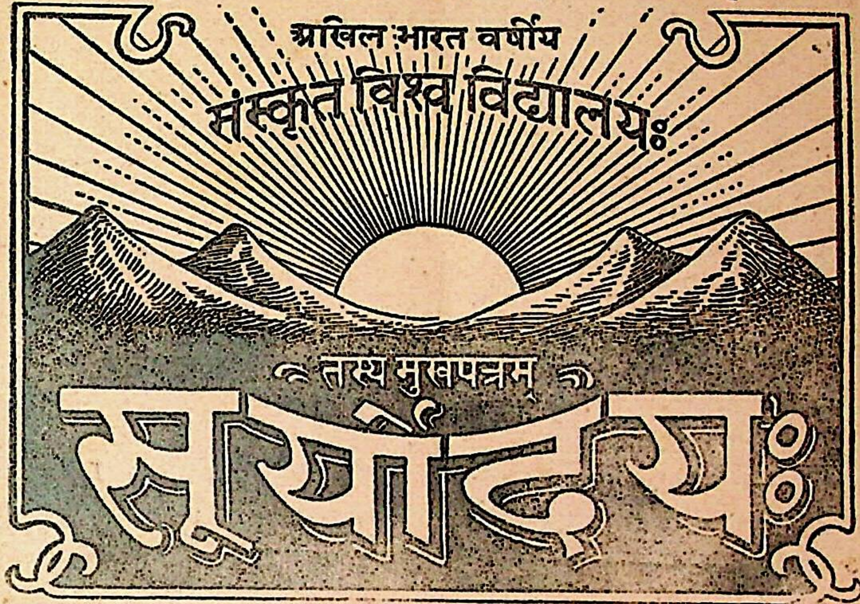
षोडशे वर्षे १६] आश्विन-कार्तिक पूर्णिमयोः१९९७अक्टूबर नवम्बर १९४० [४-५ संख्ये

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन्।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—

अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम—स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगत्गंज, काशी।

—:०:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम्।

संरक्षकेभ्यः ५) बहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः १)

विषय-सूची ।

सूर्योदयः ।

षोडशे वर्षे १६ } आश्विन कार्तिकपूर्णिमायाः १९९७, अक्टूबर नवम्बर १९४० । { ४, ५ संख्ये

शोकोच्छ्वासः ।

स विश्ववन्द्यो विबुधो महात्मा ।
पञ्चाननो देवगिरां महाब्धिः ॥
विहाय काशी-विबुधावलीं हा !
गतोऽद्य पञ्चानन-देवभूयम् ॥

इह श्रीकाशीधाम्नि विगताश्विनशुक्लैकादश्यां पवित्रतिथौ रात्रौ पादोननववादन-वेलायां भगवत्या भागीरथ्यास्तीरवर्तिनि चतुष्षष्टिदेवीघट्टस्थे स्वतन्त्रनरपति-श्रीमदुदयपुरमहाराजप्रासादे त्यक्तमहामहोपाध्यायपदाः श्रीभारतधर्ममहामण्डलतो लब्धमहामहाध्यापकपदवीकाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः पञ्चाननतर्करत्नमहोदयाः पञ्चसप्तति-वर्षावस्थायां शिवसायुज्यमगमन्निति निशम्य सर्वोऽपि विद्वत्समाजो हिन्दुसमुदायो विशेषतश्च सनातनधर्मवर्गो विषण्णचेताः सञ्जातः । पञ्चाननतर्करत्नमहोदया अद्यत्वे ब्राह्मणवर्गे विद्वत्समाजे सर्वमूर्द्धन्या आसन्निति केषां नास्ति विदितम् । ते हि आमृत्यु वङ्गीयब्राह्मणसभायाः सभापतिपदासीना अभूवन् । तथैव ते आमृत्यु श्रीकाशीपण्डितसभायाः प्रधानसभापतिपदं विभूषितवन्तः श्रीभारतधर्ममहामण्डल-प्रतिष्ठापितस्य ! अखिल-भारतीयसंस्कृतधार्म्मिकाध्यात्मिकविश्वविद्यालयस्य प्रधान-सञ्चालका आसन्, अस्य सूर्योदयपत्रस्यापि त एव प्रधानसम्पादकपदासीना अभूवन् । किं बहुना काश्यां कोऽपि धार्मिकविवादास्पदविषयः तेषां सम्मतिमन्तरा-ऽग्रेसरो न भवति स्मेति सर्वेऽपि काशीपण्डितसभासदस्या जानन्ति । तेषां संक्षिप्त-जीवनचरितमिह निर्दिश्यते किञ्चित् ।

तेषां पितृपादाः पं० नन्दलालविद्यारत्नमहोदयाः अपरिग्रहशीलाः तपस्विप्रवरा आसन् । दशरूप्यकेणैव मासिकायेन संसारयात्रां सञ्चालयतान्तेषां बहुवर्षावधि

कोऽपि सन्तानो नाभूत्। ततश्च तैः श्रीतारकेश्वरमहादेवस्याराधना समारब्धा। तदनन्तरम् कतिपयैर्वर्षैः सन्तुष्टस्य आशुतोषस्य भगवतः शिवस्य प्रसादात् तेषां त्रयस्त्रिंशद्वर्षावस्थायां शशिमुखीदेव्यां धर्मपत्न्यां पुत्ररत्नमजायत। तस्यैव पञ्चानन इति नामकरणमभूत्, यश्चाग्रे वयसि पञ्चाननतर्करत्नतां जगाम। स हि बालः पञ्चवर्षीय एव स्वपितुरङ्के क्रीडन्नपि श्रीमद्भगवद्गीतायाः १०, ११, १२ दशमैकादशद्वादशानामध्यायानां कण्ठत एव पाठं कुर्वन् एतादृगभ्यासं चकार, यो हि वृद्धावस्थायामपि तादृश एवाभ्यस्त आसीन्न विस्मृतोऽभूत्। षष्ठे च वर्षे स्वमातृष्वस्रेयमुखात् अभ्यस्यमानं प्रथमं पद्यं "श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगत्' इत्यादि श्रुत्वा तदनुरूपमेवकं छन्दोऽन्तरसम्बद्धं पद्यमुच्चारयामास—"कियः पतिः कः पतिर्देवसूर्य्यः नारायणस्य ग्रहकांक्षिणोकः" इति। अस्य पद्यस्यार्थोऽपि श्रीदुर्गादेवीपरको विद्यते तैरेव पञ्चाननतर्करत्नमहोदयैः कृतः स च नात्र प्रकाश्यते स्थानाभावात्। नवमे हि वर्षे सुपद्मव्याकरणं समापयद् यन्मरणकालावधिससूत्रसंख्याकं स्मृतिपथारूढमासीद्। त्रयोदशे हि वर्षे राजकीयसंस्कृतोत्तमपरीक्षां दत्वा काव्यकण्ठ इत्युपाधिं लब्धवान् चतुर्दशे वर्षे शुम्भनिशुम्भवधनामकं महाकाव्यं व्यरचयत्।

ततो हि म० म० राखालदास न्यायरत्नस्य पार्श्वे न्यायशास्त्रं पठितुमारब्धवान्। तदीयञ्च प्रतिभाप्रकर्षं दृष्ट्वा प्रखरप्रज्ञसुशिष्याध्यापनकामनया म० म० शिवरामसार्वभौममहोदया महताऽनुरोधेन तान्स्वपार्श्वे संस्थाप्य बाधान्तं गादाधरं नव्यन्यायं पाठयामासुः। तदानीमेव मधुसूदनस्मृतिरत्नमहोदयेभ्यस्ते स्मृतिशास्त्रमप्यधीयाना आसन्। इदानीन्तनाश्छात्रास्तु केवलवैयाकरणाः, शुष्कतार्किका एव भवन्ति। परन्तु तर्करत्नमहोदयास्तु इत्थं व्याकरणन्यायस्मृतिशास्त्रमधीत्याप्यसन्तुष्टा इह काश्यां परमप्रसिद्धविद्वद्भ्यः म० म० श्रीताराचरणतर्करत्नमहोदयेभ्यो वेदान्तशास्त्राध्ययनधियाऽजग्मुः। परन्तु तत्पार्श्वे आगमनानन्तरम् कियद्भ्य एव घस्रेभ्यस्ताराचरणमहोदयानां स्वर्गारोहणञ्जातमिति न तेषामिच्छापूर्तिरभूत्। किन्तु कियत्कालं स्थित्वेह काश्यां सस्वरयजुर्वेदाध्ययनं चक्रुः। यद्यपि कियतां मन्त्राणामेवाभ्यासस्तैः कृतः। परन्तु तेषां स्मृतेः प्राबल्यादधुनापि सस्वरमन्त्राः तादृशा एवोपस्थिता आसन् न विस्मृता अभूवन्निति। इहैव म. म.प्रमथनाथतर्कभूषणमहोदयैः तर्करत्नमहाशयानामतिहार्दं सौहार्दमभूत्। तच्च तारामैत्रमेवं वृद्धिमुपागमत् यत्तर्करत्नमहोदयैः सह तर्कभूषणमहोदया भट्टपल्ल्यां गत्वा तेषां सतीर्थ्या भूत्वा स्वाध्ययनं प्रारेभिरे। तत्रैव तौ उभौ अपि महोदयौ अधीयानौ प्रबलविधिवशात् परस्परसम्बन्ध-

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भाजावप्यभूताम् । तत्र तर्करत्नमहोदयानामनुज्ञया तर्कभूषणमहाशयानामुद्वाहसंस्कारोऽभूत्। तत्रैव हृषीकेशशास्त्रिभ्यः सांख्यादिशास्त्रमधीत्य प्राप्तप्रगाढपाण्डित्यास्तर्करत्नमहोदयाः परिणयं कृत्वा गृहकार्य्येण सहैवाध्ययनकार्य्यमपि कुर्वन्तोऽभूवन्। ततो नवदशवर्षे द्रारिद्रय-पीडितास्तर्करत्नमहोदया उद्विग्नाः सन्तो गृहाद्बहिर्भूताः। इतस्ततो भ्रमन्त इन्दौरनगरे धारानगरे च गत्वा तत्रत्यान् राजपण्डितान् शास्त्रार्थे पराजित्य राजसम्मानं लब्ध्वा पुनर्गृहं परावृत्ताः। तत्रागत्य स्वप्ने दुर्गादेव्याः स्वगृहागमनप्रसादमुपलभ्य स्वमन्दिरे दुर्गादेव्याः प्रतिष्ठां कृतवन्तः। २१ एकविंशतिवर्षे च स्वगृहे एव व्यवस्थितां चतुष्पाठीं चालयन्तस्ते शिष्यानध्यापयितुं प्रारेभिरे। ततश्च देव्याः कृपया सर्वत्र विद्वत्सत्कारमहोत्सवेषु तेषां निमन्त्रणानि प्रारब्धान्यभूवन्। तत्र च शास्त्रार्थादिना प्रख्याततरयशसां तेषां प्रगाढपाण्डित्यमुपलभ्य तात्कालिकेन प्राड्विवाकमुख्येन इन्द्रनाथवन्द्योपाध्यायमहोदयेन प्रशंसिताः तद्द्वारैव योगीन्द्रवसुना वङ्गवासिमुद्रणाध्यक्षेण जातपरिचया भूत्वा नियतं मासिकं पुरस्कारं गृहीत्वा वङ्गवासिमुद्रणालये शास्त्राणां वङ्गभाषानुवादकर्मणि व्यापृताः। ततः प्रभृति श्रीदेव्याः प्रसादतः तेषामार्थिकी अवस्था समुन्नता सञ्जाता। तत्रैव स्थित्वा सर्वेषां पुराणानां सर्वासाञ्च धर्मसंहितानां महाभारत-रामायणादीतिहासग्रन्थानां मन्वादिस्मृतीनां बङ्गानुवादं चक्रुः। तदवसरे एव सर्वमङ्गलनाम्नैकं श्लिष्टकाव्यं सांख्यतत्त्वकौमुद्याः पूर्णिमाटीकामुपस्कारस्य परिस्कारटीकां धर्मसिद्धान्तनामकमेकं स्वतन्त्रग्रन्थञ्च निर्मितवन्तः।

एष्ववसरेष्वेव ३७ सप्तत्रिंशद्वर्षावस्थायां तेषां पत्नीवियोगोऽभूत्। तदानीन्त्रयः पुत्रा आसन्निति गृहस्थाश्रमपराङ्मुखास्ते श्रीभारतधर्ममहामण्डलसञ्चालकेभ्यः पूज्यपाद श्रीस्वामिज्ञानानन्दमहाराजेभ्यस्तथा वैद्यनाथधामस्थेभ्यः श्रीब्रह्मचारिबालानन्द महोदयेभ्यश्च योगशिक्षाकर्मणि व्यापृताः। तदानीमेव वङ्गदेशे विधवाविवाहप्रचारस्यान्दोलनं प्रवृत्तमासीदिति तद्विरोधपक्षे तर्करत्नमहोदया आसन्। ते स्वसिद्धान्तसंरक्षणाय सर्वस्वत्यागमसहन्त। परन्तु विधवाविवाहखण्डनतो न परावृत्ताः। ततश्च तत्रैव वङ्गदेशे वङ्गविच्छेदनिमित्तीकृत्य विदेशिवहिष्कारस्य स्वदेशिप्रचारस्य चान्दोलनं प्रवृत्तम्। तत्र तेषां प्रबलं साहाय्यमासीत्। धर्मशास्त्रीयपद्धत्या सर्वेषामपि वैदेशिकवस्तूनां परित्यागस्य व्यवस्था तैः प्रदत्ता। (नेशनल कौंसिल एज्युकेशन) राष्ट्रियशिक्षासभासंस्थापकेष्वन्यतमास्तेऽप्यासन्। आमृत्यु तस्याः सभायास्ते सदस्या आसन्। गुरुदासवनर्जी ब्रह्मवान्धवोपाध्यायप्रभृतिभिस्तेषां तदानीं महान् समादरः कृतोऽभूत्। तदानीमेव वङ्गदेशे नवयुवकानां शासनपरिवर्तनविषये क्रान्तिकर्मान्दो-

लनं प्रचलितमासीदिति तद्भ्रमेण तेषामपि राजपुरुषैर्निग्रहं कृत्वा कारागारे निरोधः कृतः । तत्रापि ते स्वाचाररक्षणार्थं सत्याग्रहं कृत्वा आर्य्यमर्य्यादयैव सर्वं स्वान्हिकं कृत्यं निर्वहन्तोऽरविन्दघोषप्रभृतिभिः तत्कारावासिभिः परिवृता दिनचतुष्टयं स्थिताः । ततश्च निःशङ्का राजपुरुषा निरपराधांस्तान् कारागारान्मुक्तांश्चक्रुः । ततः समागत्य वीररसप्रधानं भारतीयस्वातन्त्र्यनिदर्शकम् उदयपुरराज्यसम्बद्धैतिहासविषयकम् अमरमङ्गलनामकं संस्कृतम् ऐतिहासिकं महानाटकं प्रणिनिन्युः । (यस्य हिन्दी भाषायां गद्यपद्यात्मकोऽनुवादोऽपि श्रीमता पण्डितगोपालशास्त्रिदर्शनकेशरिमहोदयेन कृतो विद्यते ।) तस्मिन्नेवावसरे वङ्गीयब्राह्मणपण्डितानां सङ्घसंस्थापनकामनया धार्मिकाचारसंरक्षणाय च वङ्गीयब्राह्मणमहासभायाः प्रतिष्ठापनामपि ते कृतवन्तः । तत्कार्य्यं चालयन्तस्तत्सभापतिपदासीनास्ते पार्थाश्वमेधमहाकाव्यं दूतोक्तिरत्नमालां सप्तशती-देवीभाष्यं बहून्यन्यानि च विविधग्रन्थरत्नानि व्यरीरचन् ।

पञ्चाशद्वर्षावस्थायां त्रयोविंशतिवार्षिके श्रीजीवन्यायतीर्थं एम्० ए० महोदये योग्यतमे स्व-पुत्रे गृहभारं विन्यस्य काशीनिवासबुद्ध्या इह विश्वनाथपुर्य्यां समाजग्मुः । अत्र च तेभ्यो भूदेववृत्तिप्रदानावसरे तेषां पाण्डित्यप्रकर्षं दृष्ट्वा दीनबन्धुन्यायरत्नमहोदयाः दशसंख्याकब्राह्मणपण्डितप्रदानक्षमां भूदेववृत्तिं केवलं तेभ्य एव प्रदातुं भूदेववृत्तिसञ्चालकान् प्रेरितवन्तः, किन्तु कालातिपातात्तन्नाभूत् । अपितु भूदेववृत्ते र्वितरणे तेषामेव प्राधान्यमासीत् ।

पुनश्च १९२७ मुनिनेत्राङ्काब्जमिते खैष्टे वर्षे महामहोपाध्यायपदेन, तत्त्यागं न ते कुर्य्युरिति सशङ्कैरेव साम्प्रतिकभारतशासकराजपुरुषैस्तेऽलङ्कृताः । परन्तु राजप्रतिग्रहपराङ्मुखास्ते तदीयं वस्त्रं शतसंख्याकं प्रतिवार्षिकं द्रव्यञ्च नैव गृहीतवन्तः । उपाधिरपि अग्रे समागत्य शारदाविधानविरोधान्दोलने त्यक्त एव तैः । तदानीमेव १९२९ अङ्कनेत्राङ्काब्जवर्षे शारदाविधानविरोधं निमित्तीकृत्य अखिल भारतीय ब्राह्मणमहासम्मेलनं तेषामेव प्रधानसमुद्योगेन प्रतिष्ठितमभूत् । यच्च स्वर्गीयलक्ष्मणशास्त्रिपादानामभावात् तद्योग्यपदाधिकारिणामभावेन तदीयसदस्यानाञ्च परस्परसहयोगाभावादिविविधकारणेन विनष्टप्रायं दृष्ट्वा तत उदासीनास्ते वेदान्तसूत्रे शक्तिभाष्यरचनायां व्यापृताः । शक्तिभाष्यसिद्धान्तपोषणार्थं तदीयसारसंग्रहप्रभृतीन् बहून् ग्रन्थानन्यादृशानपि व्यरचयन् । किं बहुना ते हि ग्रन्थलेखने सिद्धहस्ता आसन् । मृत्युशय्यायामासीना अपि ते महात्मानो विष्णुविक्रमनामकं महाकाव्यं प्रणीतवन्त इत्यहो ! वैदुष्यमहो ! पण्डित्यप्रकर्षता ! अद्भुतो लोकोत्तरो ग्रन्थप्रणयनाध्यवसाय ! आश्चर्य्यकरं कर्मकौशलम् ? ईदृशानामेव महापुरुषाणां कृतेऽभिहितं श्रीहर्षेण-

"वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत्।
खलत्वमल्पीयसि जल्पिते तु तदस्तु वन्दीभ्रमभूमितैव॥" इति

परन्तु अस्माकमुपरि तु तृतीयपादगत एव दोष आपतति सूर्योदये स्थानाभावात् वियोगदुःखविक्षिप्तान्तःकरणतया चाधिकलेखावसराभावादिति किमग्रे ब्रूमः। तादृशानां महापुरुषाणां जन्म किञ्चिन्निमित्तमादायैव भवतीति पञ्चाननतर्करत्न-महोदया ब्राह्मण्यरक्षणायैव समवतीर्णा आसन्।

श्रीशङ्कराचार्य्येणापि श्रीमद्भगवद्गीताभाष्येऽभिहितम्—"ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद् वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानाम्।" एवं हि यत्र कुत्रापि तैर्लेशतोऽपि ब्राह्मणत्वहानिकरो भावो दृष्टस्तत्रैव क्रोधाग्निशस्त्रसम्भृता भूत्वा कर्मणा मनसा कायेन सर्वथापि तद्विरोधो विहितः। तेषां जीवनमध्ये द्वित्रकृत्व एवमवसरः समुपस्थितोऽभूत् यल्लोकशास्त्रमर्यादातः किञ्चिद्वैगुण्येन धर्मव्यवस्था-प्रदाने लक्षरूप्यकावधि द्रव्यप्राप्तिर्भवति स्म। परन्तु तैः तान् द्रव्यदातॄन् भर्त्सनापूर्वं स्वसम्मुखतो दूरीकृत्य तद्विरोधपक्ष एव गृहीतो न तत्कृते किमपि साहाय्य-माचरितम्। इत्येवं पवित्रचरितानां महामहाध्यापकानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां पं० पञ्चाननतर्करत्न-महोदयानां जीवनचरितविषये किञ्चित्संक्षिप्तं समभिधाय स्वीयश्रद्धाञ्जलिं समर्पयन्तो विरमामो वितरात्।

अहो! शालग्रामशास्त्रिणः!

भाद्रमासस्य शुक्लप्रतिपदि लक्ष्मणपुर—(लखनऊ) निवासिनां पण्डितप्रवराणां शालग्रामशास्त्रिणां देहावसानमभूदिति वज्रपातवृत्तान्तं श्रुत्वा विषण्णा वयम्। सुरभारत्या अनर्घरत्नानि क्रमेण विलुप्तानि भवन्ति इति महाशोकास्पदं संस्कृतभाषाध्यायिनां सुरसरस्वतीसमुपासकानाम्। स्वर्गीया इमे शालग्रामशास्त्रिणः सारस्वत-पथपथिकाः साहित्यव्याकरणयोः प्रधानपण्डिता आसन्। इमे हि दर्शनशास्त्राणा-मायुर्वेदविज्ञानस्य मर्मविदोऽभूवन्। इमे संस्कृतज्ञाः सन्तोऽपि हिन्दीभाषायाः परम-सेवका आसन्। एभिर्लिखिताः संस्कृतहिन्दीभाषामया बहवो ग्रन्था निबन्धाश्च सन्ति। साहित्यदर्पणस्य हिन्दीभाषामयी विस्तीर्णा मनोहरा पाण्डित्यपूर्णा टीका एभिर्लिखिता मुद्रिता विद्यते। यतश्चैतेषां हिन्दी-संस्कृत-साहित्यपाण्डित्यं प्रकटीभवति। इत्येवं संस्कृतज्ञा आयुर्वेदज्ञाश्चापि इमे यावज्जीवं हिन्दीभाषायाः सेवां विहित-वन्तः। सान्यत्र संस्कृतविद्वत्समाजे विरलतयैवोपलभ्यते। तदीयाकस्मिकनिध-

नेन संस्कृतभाषायाः सनातनधर्मस्य हिन्दीभाषायाश्च महती अपूरणीया च क्षतिर्जाता इति तद्वियोगशोकसन्तप्ता वयं तदीयकुटुम्बिभिः सह समवेदनां प्रकटयन्तः तदात्मशान्तये श्रीकाशीविश्वेश्वरमभ्यर्थयामहे।

विहारसंस्कृतशिक्षासुधारसमितिः।

विहारप्रदेशो हि वैदिककालादारभ्य संस्कृतविद्यायाः प्रधानं केन्द्रं विद्यते। इहत्या जनक-याज्ञवल्क्य-संवादकथा श्रुतिनिबद्धा विद्यते। कुरुपाञ्चालानां विदुषां समवायो मिथिलायामेव भवति स्मेति बृहदारण्यकोपनिषत्प्रमाणयति। मण्डनमिश्र-वाचस्पतिमिश्रादयो महान्तो विद्वांसस्तत्रैव विहारे प्रादुरभूवन्। नालन्दाविश्वविद्यालयोऽपि बौद्धकाले विहारप्रान्तमेवालञ्चकार।

इत्येवं संस्कृतवाङ्मयमहार्णवरत्नविभूषिते विहारप्रान्ते सम्प्रति संस्कृतशिक्षासुधारयोजनानिर्माणार्थं प्रान्तीयमहापण्डितानामेका समितिः तत्रत्यशासकशिक्षामन्त्रिभिर्निर्मिता विद्यते। तया समित्या प्रान्तीयानां प्रधानविदुषां संस्कृतपाठशालानाञ्च सम्मतिग्रहणार्थं प्रश्नावलीपत्राणि मुद्रापयित्वा प्रहितान्यासन्। विद्वांसोऽपि महता समुत्साहेन स्वकीयाः सम्मतीः प्रश्नानुरूपाः प्रहितवन्तः। तत्रेदानीं सर्वेऽपि प्रतीक्षन्ते यत्संस्कृतशिक्षासुधारसमित्या कीदृशो हि संस्कृत-शिक्षासुधारप्रकारो निर्दिश्यते।

अद्यत्वे संस्कृत-शिक्षायाः प्रकारे नितान्तसङ्कोचः सञ्जातो विद्यते। साम्प्रतिकानां संस्कृतविद्यार्थिनां ज्ञानं तादृशं विस्तीर्णं नैव जायते यादृशञ्च प्राक्तनानां संस्कृताध्यायिनां भवतिस्म। रघुवंशकाव्यस्थकालिदासीयपद्यतो विज्ञायते यत्प्राक्तने काले संस्कृताध्यायिनामध्ययनविषयाणां महानासीत् विस्तारः। तथाहि—

"निर्बन्धसञ्जातरुषाऽर्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटिश्चतस्रो दश चाहरेति॥"

एतेन सूच्यते यच्चतुर्दशापि विद्या एकेनैव संस्कृतच्छात्रेणाधीता भवन्तिस्म तदैव तु विस्तीर्णा उदारा च दृष्टिः संस्कृतज्ञानां प्राक्तनानां दृश्यते। तथाहि—"दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम्।" इति वशिष्ठस्मृतिवाक्यम्। विद्यया स्वजीविकार्जनमपि यथेच्छं सम्पाद्यमित्यपि संस्कृतज्ञानामेवोक्तिरस्ति "वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या" इति संस्कृतस्यैव पद्यम्।

अतश्च विहारसंस्कृतशिक्षासुधारसमितिसदस्यानामिदमावश्यकं कर्तव्यं भवति

यत्ते संस्कृतशिक्षाया देशकालानुरूपं समुचितं परिवर्तनं कृत्वा संस्कृतविद्यायाः संस्कृतविदुषाञ्च पुनरपि प्राक्तनं स्थानं प्राचीनञ्च गौरवं शीघ्रमेव समानयन्तु इति। राजकीय-शिक्षाविभागतः पुरस्कारदानेन संस्कृतभाषायाः क्षेत्रविस्तारस्य संस्कृतज्ञानां जीविकासमस्यायाश्च कृते पुनरपि व्यासपीठानां संरक्षणस्य पौरोहित्यकर्मणः समेधनस्य परिष्कारस्य च सर्वत्र विद्यालयादिषु भारतीय-संस्कृतिज्ञानस्यावश्यकत्वञ्च समीक्ष्य तादृशी पाठ्यपद्धतिः संस्कृतपरीक्षायां सन्निवेशनीया यया संस्कृताध्यायिनां विद्यार्थिनां सामान्यजनताभिः सह घनिष्ठः सम्बन्धः समेधितः स्यादिति।

——०——

काशिक-राजकीय-संस्कृतपरीक्षा केन्द्रम्।

सर्वेऽपि संस्कृतज्ञा विद्वांसो विदन्ति यत् काशिक-राजकीय-संस्कृत परीक्षाया इह भारते विद्यते महान् समादरः। सर्वप्रान्तेऽपि संस्कृतमहाविद्यालयादिषु काशिक-राजकीय-परीक्षोत्तीर्णा विद्वांसोऽध्यापकत्वेन प्रायो नियुक्ताः सन्ति। सर्वप्रान्तीयाः पाठशाला अपि काशिक राजकीय संस्कृत-परीक्षया सम्बद्धाः सन्ति। प्रथमपरीक्षात आरभ्याचार्य्यपरीक्षां यावत् छात्रान् पाठयन्तः तांश्च परीक्षार्थं प्रेषयन्तो बहवो विद्यालयाः सन्ति। अस्मिन् संयुक्तप्रान्ते-(यू० पी०) ऽन्यत्रापि मुम्बापुर्य्यां गुर्जरप्रान्तादिषु च प्रथमामध्यमपरीक्षयोरेव परीक्षाकेन्द्राणि सन्ति। परन्तु शास्त्र्याचार्य्यपरीक्षयोः परीक्षाकेन्द्राणि कुत्रापि न सन्ति। केवलमिहैव वाराणसीक्षेत्रे काशिक-राजकीय-संस्कृत-पाठशालायामेव शास्त्र्याचार्य्यपरीक्षे गृहीते भवतः। सैवैकाकिनी काशिक-राजकीयसंस्कृतपाठशाला केवलं तयोः परीक्षयोः कृते परीक्षाकेन्द्रं विद्यते। "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन" इति वेदान्तभागीयमन्त्रस्योदाहरणशिक्षायै एवं क्रियते किमिति न वयं विद्मः। प्रायः संस्कृतज्ञाः छात्राः सर्वथा अकिञ्चना भवन्ति। विद्यालयतो मासिकीं छात्रवृत्तिं लभमाना अध्ययनं कुर्वन्तः स्वाभ्यवहरणाच्छादनादिकृत्यं कथमपि निर्वहन्ति। त एव धूमयानादियात्रया बहुव्ययं कुर्वन्तोऽवश्यमत्रैव काशिकराजकीय-संस्कृत-पाठशालायामागत्य शास्त्र्याचार्यपरीक्षे दद्युरिति को लाभः परीक्षाबोर्डसदस्यानां भवति? पश्यन्तु मुम्बा (बम्बई) पुरीत इह समागत्य शास्त्रिपरीक्षां ददतश्छात्रस्य धूमयानीयतृतीयश्रेण्यां यात्रां कुर्वतः महता सङ्कोचेन यदि व्ययो भविष्यति तदा ५०) पञ्चाशद्रूप्यकाणां व्ययः स्यात्। तथाहि १७) सप्तदशरूप्यकाणि आगमनस्य तावन्त्येव गमनस्येति ३४) चतुस्त्रिंशतो रूप्यकाणां केवलं वाष्पयाने व्ययः। अन्यावश्यकगृहभाटकभोजनादिव्ययं मेल-

यित्वा १४) चतुर्दशरूप्यकाणामेव व्ययो यदि मन्येत तर्हि ५०) पञ्चाशद्रूप्यकाणां प्रतिच्छात्रं व्ययो भवति। एवमेव यदि विंशतिः शास्त्रिपरीक्षायाः संस्कृतच्छात्राः परीक्षायाम् आयान्ति चेत्तदा सहस्ररूप्यकाणां व्ययो भवति। अहो! इयतां रूप्यकाणां धूमयानादिषु संस्कृतच्छात्राणां व्ययः कथमनुमन्यते, कथं च सह्यते संस्कृतपरीक्षाबोर्डसदस्यैरिति वयं वेत्तुमसमर्थाः। अतश्चैवं प्रतिवर्षम् व्यर्थमेवाकिञ्चनानां संस्कृतच्छात्राणां धूययानादिव्ययं संरक्षयन्तः प्रतिप्रान्तं शास्त्रिपरीक्षायाः केन्द्राणि कुर्य्युश्चेन्महान् स्यादुपकारः संस्कृतच्छात्राणाम्। संयुक्तप्रान्तेऽपि हरद्वारे (मायापुर्य्यां) लक्ष्मणपुरे (लखनऊ) कर्णपुरे (कानपुरे) राजस्थानप्रदेशे च सुदूरप्रान्ते च मुम्बापुर्य्यां (बम्बई) अहमदावादनगरे पोरवन्दरे राजकोटनगरे च शास्त्रिपरीक्षायाः केन्द्राणि कर्त्तव्यानि। यतो न स्यात्संस्कृतच्छात्राणां व्यर्थमेवमर्थव्ययबाहुल्यम्। परीक्षाधिकारिणाञ्च नास्त्यत्र कोऽपि प्रयासोऽधिकः। यथा प्रथमामध्यमपरीक्षयोः प्रश्नपत्राणि तत्र तत्र केन्द्रेषु प्रहीयन्ते, एवमेव शास्त्रिपरीक्षाप्रश्नपत्राणि प्रहितानि भविष्यन्ति। नास्ति तत्रान्यः कोऽपि प्रयासः। इत्येवं यदि परीक्षाधिकारिणोऽभिलषेयुस्तर्हि अकिञ्चनानां संस्कृतच्छात्राणां महोपकारकरमिदं कार्य्यमनायासेनैव सुसम्पन्नं स्यादिति। आशास्ति अधिकारिणो ध्यानं दास्यन्तीति।

विद्यावाचस्पति-स्वर्गीय-शालग्रामशास्त्रिणः।

यस्य विद्वद्वरेण्यस्य पार्श्वयोः शारदाश्रियौ।
स्पर्द्धया स्म विराजेते विस्रस्तकलहस्मृती॥ १॥
तापहापनशीलापि यस्य पीयूषपाणिता।
सदा सन्तापयामास वलूलान् यमकिङ्करान्॥ २॥
कृतपद्मसदोद्धूती पावनीभावितक्षिती।
यस्य पादावसेवन्त धीभुजश्च धराभुजः॥ ३॥
यस्य दूर्वीकृताऽहार्या गोष्पदीकृतसागरा।
पुरा कीर्त्तिर्दिवं याता हन्त सोद्य दिवं गतः॥ ४॥
शालग्रामः सुधीः सोऽयं विद्वत्पद्मसहस्रपात्।
द्योतयित्वा प्रयातोऽस्तं कृत्स्नं सारस्वतं जगत्॥ ५॥

नानादर्शनाचार्य्याय ब्रह्मर्षिकल्पाय शक्तिभाष्यकाराय श्रीमत्पञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्य-महोदयाय

प्रस्थानत्रय-शक्ति-भाष्य-समाप्त्युत्सवसभायां प्रदत्तमेतदभिनन्दनम् ।

वेदान्तेषु पुराण-तन्त्र-वचने मन्त्रे च यन्त्रे तथा,
प्रायः सर्वजनप्रमाण-पदवीमायाति या नित्यशः ।
यद्भक्तिः शिथिलापि वङ्ग-मिथिला-काश्मीरदेशादिषु
व्याप्ताद्यापि विभाति सा विजयतां शक्तिः पुनर्भारते ॥१॥
शक्तिप्रीतिं जनयितुमिह ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यं,
शक्तेः पक्षे रचयितुमहो ! शङ्कराचार्य्य एव ।
धृत्वा सान्तं नववरवपुर्गौतमीयान्वयेऽसौ
नाम्ना पञ्चानन इति पुनर्भट्टपल्ल्यां वतीर्णः ॥२॥
ध्यात्वा तेनाद्यशक्तिं निरुपमसुधिया वेदमन्त्रं विचार्य्य,
शाक्तानां साधकानां चिरमभिलपितं रत्नसारं पृथिव्याम् ।
दत्तं वर्णाश्रमिभ्योऽमृतमयममलं शक्तिभाष्यं प्रणीय,
कार्य्यं पूर्णं विदित्वा गमनमभिलषत्येव सोऽयं स्वधाम्नि ॥३॥
शास्त्रे वादे कवित्वे विलसति विमला धीः सदा यस्य दीप्ता,
नानाग्रन्थप्रणेता सकलगुणमयः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ।
कृत्वा सांख्यादिटीकामपि च करुणया सर्वविद्यार्थिनां यो
गच्छेदाचार्य्यतां तं सुरगुरुसदृशं नन्दयामोऽद्य भक्त्या ॥४॥
भूदेवविद्यालयतः सशिष्या अध्यापकाः प्रीतियुताः समेताः ।
तं शक्ति-भाष्योत्सव-संसदीत्थं प्रस्थानपूर्त्तावभिनन्दयन्ति ॥

सन्ध्याभाष्यम् ।

[छपरा मारवाड़ीसंस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाध्यापकपदमधिष्ठिता आयुर्वेदाध्यापकाः श्रीमन्तः पण्डित श्रीश्यामनारायण चतुर्वेदमहोदयाः सम्प्रति सन्ध्याभाष्यम् संगृह्णन्ति । तत एवैकस्य प्रसिद्ध मन्त्रस्य भाष्यं सूर्य्योदये मुद्रापणार्थं तैः प्रेपितम् । यदधो विद्यार्थिनामुपकाराय किंचित् संक्षिप्य प्रकाश्यते । वयमनुरुध्मो यत्ते सर्वंगपि भाष्यं पुस्तकाकारेण स्वतन्त्रतया पृथक् प्रकाशयन्तु । अनेन भाष्येण विद्यार्थिनामुपकारः स्यादिति वयं विश्वसिमः (स० सम्पादकः)]

अथातोऽघमर्षणं व्याख्यास्यामः।

अघं पापं मृष्यते नाशनेन कर्माक्षमत्वात्सह्यतेऽनेनेत्यघमर्षणम् सूक्तम्, कर्माप्य-घमर्षणं वा। अघपूर्वकात् मृषेः "करणाधिकरणयोश्चे" तिल्युट्। तथा च वृद्धविष्णुः

"यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्॥"

अत एव हलायुधोऽप्याह सर्वस्वे—"अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणः। अनुष्टुप् च भवेच्छन्दो भाववृत्तन्तु दैवतम्। अश्वमेधावभृथके ❀ विनियोगोऽस्य कल्पितः"। इति

परन्तु नत्वश्वमेधावभृथे कुत्रचिदिमा 'ऋतमित्यादय' ऋच उक्ताः तस्मान्नाश्वमेधावभृथे विनियोग इति वक्तव्यम्। वक्तव्यन्तु अघमर्षणे विनियोग इति। अघमर्षणस्य पापपुरुषनिरसनार्थत्वादत्र सन्ध्यायां नासा-जल-संयोगोऽघमर्षणमभिप्रेतम्।

विनियोगस्तु अनेन मन्त्रेण मयेदं कर्म कर्त्तव्यमिदानीमिति ऋष्यादि-ज्ञान-पूर्वकं कथनम्। तथाचाभियुक्तोक्तिः "अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः" इति। योगियाज्ञवल्क्यस्तस्यानुक्रममाह यथा—"आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव चे"ति न त्वघमर्षणम् "ऋतमि" त्याद्येव, अन्येषामप्यघमर्षणत्वोक्तेः। यथा—"सहस्रशीर्षा" इति तृचस्याघमर्षणत्वमाह गोभिलः—"सहस्रशीर्षा इति तृचेनाघमर्षणं जपेदि" ति। स्ना० सू०।

आश्वलायनो सन्ध्यापरिशिष्टे—अघमर्षणकर्मणि द्रुपदाम् ऋचं च पठति—यथा—

"संयतप्राणोऽघमर्षण-सूक्तं द्रुपदामृचं चावर्त्य" इत्यादि।

यद्यपि सन्ध्यायां नासा-जलसंयोगेनाघमर्षणकरणं प्रसिद्धं तथाप्यन्यत्र "ऋतमि"-त्यादीनां त्रिरन्तर्जलजपस्याघमर्षणकर्मत्वमुक्तम्। यथाह बौधायनः—

"ऋतञ्च सत्यञ्चाद्यघमर्षणं त्रिरन्तर्जले जपन् सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यते"। इति।

एवम्—द्रुपदामन्त्रस्यापि—

"द्रुपदा नाम यो मन्त्रो वेदे वाजसनेयिके।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते"॥

इति बृहस्पतिः।

—०—

❀ अवभरति पुष्णाति कर्माणीत्यवभृथः। अवे० भृञः क्थन्।

अथ ऋतश्चेति व्याख्यास्यामः ।

ऋतमिति तृचमेकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधुच्छन्दसः पुत्रस्याघमर्षणस्यार्षमानुष्टुभं रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादि प्रतिपादकत्वात्तादृगरूप एवार्थो देवता । तथा चानुक्रान्तम् "ऋतं माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभन्त्विति" । लिङ्गाद्विनियोगोऽवगन्तव्यः । तत्र प्रथमा—ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्य ❀ जायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ ऋ० वे० अ० ८ व० ४८ मं० १० अ० १२ सू० १९१।१।

सायणस्तैत्तिरीयारण्यके ऋतमित्यस्य भाष्ये जले निमग्नस्य प्राणायामार्थमघमर्षणसूक्तमाह ऋतमित्यादि—ऋतमिति सत्यनाम ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनम्, सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणम्, चकाराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुच्चीयते † तत्सर्वमभीद्धात्, अभितप्तात् ब्रह्मणा पुरा सृष्ट्यर्थंकृतात् तपसो अधि, अधि उपर्यर्थे, उपर्यजायत—

उदपद्यत तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजतेति श्रुतेः । तपश्चात्र स्रष्टव्यपर्य्यालोचनलक्षणं यस्य ज्ञानमयं तपः इति श्रुत्यन्तरात् अभिपूर्वादिन्धेः कर्मणि निष्ठा "श्वीदितो निष्ठायामि" तीट्प्रतिषेधः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्येकादेशः स्मर्यते । यद्वा अभीद्धात् अभितः प्रकाशमानात् परमात्मनो मायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतात् ऋतं सत्यञ्चाजायत "जनिकर्त्तुः प्रकृतिरि" ति प्रकृतेरपादानसंज्ञा । ततस्तस्मादेवेश्वरात् रात्री उपलक्षणमेतत् अहोऽपि अहश्च रात्रिश्चाजायत । रात्रेश्चाजसाविति ङीप् । ततः तस्मादेवेश्वरादर्णवः अर्णसोदकेनयुक्तः ।

❀ रात्रिरजायतेति तैत्तिरीयारण्यकपाठः प्रपा० १० । अनु० १ । १३ ।

† तत् सर्वम्, अभिद्धात्, अभितः प्रकाशमानात्, परमात्मनः उत्पन्नम् । तपसोऽधिस्रष्टव्य पर्य्यालोचनलक्षणात् तपसः ऊर्द्ध्वम् । ततः स्वप्रकाशात् परमेश्वरात् रात्रिः उत्पन्ना अहोऽप्येतदुपलक्षणम् । ततः तस्मात् परमेश्वरात् समुद्रः उत्पन्नः । सामान्योक्तस्य लवणोदक्षीरोदद्ध्याद्यादि विशेषमभिप्रेत्यार्णवशब्देन पुनर्विशेष्यते । अवान्तरभेदयुक्तात् समुद्रात् अधि-ऊर्द्ध्वं समुद्रोपलक्षितः कृत्स्नः कालः समुत्पन्नः । सच उत्पादकः परमेश्वरः अहोरात्रोपलक्षितान् सर्वान् कालविशेषान् विदधत् सृजन् मिषतः, निमेषादि युक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्त्तते स तादृशः 'धाता' परमेश्वरः सूर्य्यादि देवान् पृथिव्यादि लोकांश्च यथा पूर्वम्, अतीतसृष्टौ यस्य यादृशं रूपं तादृशमनतिक्रम्य "अकल्पयत्" सङ्कल्पमात्रेण सम्पादितवान् । दिवश्चेत्युपात्तत्वात् "सुवः" शब्देन भोगविशेषो विवक्षितः ॥ तैत्ति० आ० । सा० भा० ।

समुद्रश्चाजायत। समुद्रशब्दोऽन्तरिक्षोदध्योः साधारण इति अभिमतार्थस्य प्रकाशनाय अर्णवशब्देन विशेष्यते। अर्णसः सलोपश्चेति मत्वर्थीयो व प्रत्ययः सलोपश्च॥१॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत।
अहो रात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी॥ २॥

अर्णवात् समुद्रात् सृष्टात् अधि ऊर्द्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालः अजायत। श्रूयते हि सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कलाः मुहूर्त्ताः काष्ठाश्चेति। स चेश्वरः अहो रात्राणि एतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन्। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्। ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं मिषतो निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्त्तते॥ २॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्ष मथो स्वः[1]॥ ३॥

विधाता यथा पूर्वं पूर्वस्मिन् काले अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि काले कल्पयिष्यतीत्यर्थः॥ ३॥

अत्र यद्यपि सायणेन ऋतं मानसं यथार्थसङ्कल्पनम्। सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणमित्युक्तम् तथापि गुणविष्णुना तु "ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" ति श्रुतिभ्याम् ऋतं सत्यं परं ब्रह्म इत्युच्यते। मन्त्रं चेत्थं व्याख्यातवान्—ऋतञ्च सत्यञ्चासीत् परब्रह्ममात्रमासीत्। एतेन महाप्रलयावस्थाप्रतिपादिता। महाप्रलयसमये केवलं ब्रह्ममात्रमासीदित्यर्थः। महाप्रलयावस्थायामेव रात्र्यजायत; समुत्पन्ना, सकलमन्धकारमयमासीदित्यर्थः। तथा च स्मृतिः—"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणमि"ति। ततः प्रलयावसाने सृष्ट्यारम्भसमये तपसः अदृष्टबलात् समुद्रः अभ्यजायत। किं भूतः अर्णवः पानीययुक्तः, सकलजगदुत्पत्तिनिमित्तं जलराशिः, उत्पन्नः इत्यर्थः। यथा च स्मृतिः—"अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत्।" किंभूतात्तपसः अभिसर्वतो भावेन समृद्धाज्ज्ञग्धवृत्तेः प्रलयसमये हि निरुद्धवृत्ति अदृष्टं भवति। ततः समुद्रात् अर्णवात् धाता, स्रष्टा, अजायत। किं भूतः मिषतः प्रकटी भवतः विश्वस्य वशी प्रभुः महाप्रलये विलुप्तस्य जगतः निर्माणे प्रभुरित्यर्थः। स धाता यथापूर्वं यथाक्रमं सूर्य्याचन्द्रमसौ अकल्पयत्। किंभूतौ अहोरात्राणि विदधत्।

१ "सुवः" इति तैत्ति० आ० पाठः। प्रपा० १० अनु० १।१४।

अहोरात्रान् कुर्वाणौ, सूर्य एव हि दिवसं करोति चन्द्रमाश्च रात्रिम्। ततः सूर्य्य-चन्द्रयोरुत्पत्त्यनन्तरम्, संवत्सरः अजायत। सूर्यचन्द्रोत्पत्तौ रात्रिंदिवविभाग कल्पनया संवत्सरसम्भवः। अथोऽनन्तरं दिवं स्वर्गं पृथिवीं महीम् अन्तरिक्ष-माकाशं स्वः नक्षत्रलोकोपरिस्थं स्वर्गलोकं स एव धाता अकल्पयत्। चराचरात्मकं सकललोकं स एव धाता सृष्टवान्—इत्यादि।

—०—

कर्मणा वर्णव्यवस्थायाः प्रत्यालोचना।

(डाक्टर-भगवान्दासीय-सिद्धान्तस्य प्रतिवादः)

निबन्धा—श्री दीनानाथ शर्मा शास्त्री सारस्वतः।

(सं० ध० कालेजोपाध्यायः मुलतान सिटी)

(षोडशवर्षीय द्वितीयाङ्क प्रकाशित १६ पृष्ठादग्रे)

'हे भाई, थोड़ा विचारो, ऐसे पापिष्ठ प्रत्यक्ष श्लोकोंका ही फल है कि- -इस अभागे देशमें भयंकर अनाचार, दुराचार, प्रजापीडन होने लगा···'। इदमादिकं निष्प्रमाणमेव। प्रत्युत विधिशास्त्राऽऽज्ञात्याग एव एतदार्त्तौ कारणम्। यदा खलु 'राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात्' इति दण्डविधानं तत्रापि निर्दिष्टम्, तर्हि तेषां पद्यानां कथं पापिष्ठता ?। तेष्वेव शास्त्रेषु यत्र ब्राह्मणे कर्त्तव्यभारो निःक्षिप्तः; तेष्वेव शूद्रस्तस्माद् लघूकृतः। शास्त्रेषु सदा उत्सर्गमात्रं न भवति, किन्तु उत्सर्गोऽपि, अपवादोऽपि। केषुचिद् अपराधेषु, ब्राह्मणेषु सर्वथा दण्डविधानं निर्दिष्टमेव न; केषुचिच्च ब्राह्मणाः शूद्रतोऽप्यधिकं दण्ड्यन्ते। एतदुत्सर्गापवादव्यवस्थापकैर्बहुश्रुतैरेव निर्णेतुं पार्य्यते; आपाततो दर्शिनाम्, उत्सर्गमात्रद्रष्टॄणां वा तु यत्र तत्र विरोध एव अवभासेत; अत्र ऐकदेशिकदृष्टिकोणो नाऽपेक्षितो भवति, किन्तु सार्वमुखीन एव। तत्र 'न जातु ब्राह्मणं हन्याद्' इति यदि उत्सर्गः; तर्हि 'गुरुं वा बाल-वृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहु-श्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाऽविचारयन्' इति अपवादोपि लभ्यते, को नामाऽत्र विरोधः ?। 'परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः' मनु० २।२०१ विद्यमान-दोषाभिधानं परीवादः; अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा। अत्र गुरोर्विद्य-मानदोषकीर्तनेनापि जन्मान्तरे खरयोनिप्राप्तिरभिहिता। यदि एतत् सामान्यशास्त्रम्; तर्हि 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं

हन्यादेवाऽविचारयन् ७८।३५० इति भवदुद्धृतपद्ये अपवादरूपेण तस्यैव आततायित्वरूपदोषयुक्तस्य गुरोर्वधोऽपि उक्तः। किमत्र डाक्टरमहाशयो विरोधं मन्येत ?। अथवा पूर्वश्लोकं गुरोर्दोषकरणप्रोत्साहनेन पापिष्ठं मत्वा प्रक्षिप्तं मन्येत ?। प्रक्षिप्तता तेन क्व क्व संस्यते ?। अयमेव स्वोद्धृतः श्लोक एव विविच्यतां डाक्टरमहोदयेन। अत्र आततायिनोऽपि ब्राह्मणत्वं निर्दिश्य मनुना एतच्छ्लोकोपस्थापकस्य कर्म्मणा वर्णव्यवस्थापक्षपातिनो भवतः पक्षः समूलं व्युच्छिन्नः। यतो हि भवान् सुकर्म्माणमेव ब्राह्मणं सिद्धान्तयति। परमत्र मनुना कुकर्मा आततायी अपि ब्राह्मणः स्वीकृतः। हन्त! डाक्टरमहोदयस्य मूलपक्षः (कर्मणा वर्णः) किं तदीयशब्दतः 'सच्छास्त्रेण' न व्युच्छिन्नः ?। यदि व्युच्छिन्नः; तर्हि स इमं तु श्लोकं 'सच्छास्त्रं' मन्यते मनोः; प्राक्तनं च 'असच्छास्त्रम्' किं नाऽत्र स्पष्टं तत्पक्षप्रत्याख्यानं स्वार्थप्रवणता वा ?। अयं श्लोकोऽपि कर्मणा वर्णव्यवस्थारूपभवत्पक्षखण्डकत्वात् प्रक्षिप्तः स्वीक्रियताम्। तेन अनेन आततायि-ब्राह्मणहननरूपेण मनोरपवादश्लोकेन 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्' इति उत्सर्गस्थे 'सर्वपापेषु' इति शब्दे आततायित्वरूपपापातिरिक्तसर्वपापसङ्केत एव ज्ञेयः; यत आततायित्वं विशिष्टपापम्, एतदर्थमेव मनुना तन्निन्दनार्थं पृथगेकः श्लोकः प्रणीतो यत्—'नाऽऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' म० ८।३५१। अधुना वाच्यं डाक्टरमहोदयेन यत्-तत्प्रतिपादितो विरोधः क्व कर्पूरायितः ?। किं स न जानाति यत्—'प्रकल्प्य चाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' महाभाष्ये ३।२।१२४।

वस्तुतस्तु आततायिनो ब्राह्मणस्य वधोपि दैहिको न भवति। अतएव डाक्टरसम्मते श्रीमद्भागवते भगवतः श्रीकृष्णस्य उक्तिरश्वत्थाम्नो विषये वर्तते। सा इयम्—'ब्रह्मबन्धुर्न' हन्तव्य—आततायी वधार्हणः। वपनं (मुण्डनं), द्रविणादानं, स्थानान्निर्यापणं तथा। य एष ब्रह्मबन्धूनां (ब्राह्मणानां) बधो, नाऽन्योऽस्ति दैहिकः' १।७।५३।५७ इत्येवं मनुश्लोकस्यापि व्यवस्था। अत्र आततायिनोपि अश्वत्थाम्नो ब्राह्मणत्वाख्यानं कर्मणा वर्णव्यवस्थाया मूलमुच्छिनत्ति। ततश्च तादृशस्यापि ब्राह्मणस्य दैहिकवधं न कृत्वा वपनादिरूप एव बधस्तत्रेष्यते इति आख्यानं च अस्मदुक्तभवदुक्तयोः पूर्व्वापरमनुश्लोकयोर्विरोधं व्यवच्छिनत्ति। एवं महाभारतेपि प्रकृतेतिहासे एष प्रसङ्गो दृश्यताम्। एवमन्यत्रापि तत्र प्रोक्तम्।—'नहि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा' आदिपर्वणि २९।२। किं सर्व्वत्र प्रक्षिप्ततैव भवेत् ? मैवम्। अतएव मनुरपि एतद्विषये स्वयमेव उत्तरपक्षमाचष्टे—'मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते। इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत्' ८।३७९ हन्त!

कियती स्पष्टता। तेन डाक्टरमहाशयप्रदर्शितो मनोः पूर्वापरविरोधोऽपास्तः। अयमेव मनोरुत्तरपक्षः 'सत्यम् उत्तरः पक्षः' तैत्तिरीयोपनिषदि २।४। तत् कथमस्मत्प्रदर्शितमनुवचने प्रक्षिप्तता ? डाक्टरमहाशयोऽत्र अवश्यं प्रणिदध्यात्"।

एतेन मनुना आततायित्वमक्षम्यं पापमुद्घुष्य आततायिनो ब्राह्मणस्यापि वधे दोषाऽभावं च आख्याय, अन्यविधपापेषु ब्राह्मणस्य वधाऽभावमुक्त्वा, देशनिर्वासनमात्रमादिश्य पूर्व्वश्लोकस्य स्वसम्मतता अप्रक्षिप्तता च पिशुनिता।

यच्च 'अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य...ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः' ८।३३७-३३८ इमौ श्लोकौ डाक्टर महाशयेन उद्धृतौ, तौ इह लोके दण्डनिदर्शकौ न, किन्तु जन्मान्तरे पापपरिमाणनिदर्शकौ। पूर्वः स 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्' इति मनोः श्लोको ब्राह्मणस्य इह लोके हिंसानिषेधक आसीत्; परं परलोके तदीयं पापफलं को न मन्येत ?। एतज्जन्मस्थपापपुण्यस्य अग्रिमशरीरारम्भकत्वात्।

अग्रे डाक्टर महोदय आचष्टे—'लिखनेको तो बहुत कुछ लिखा जा सकता है, और जैसा ऊपर कहा, बहुत वर्षोंसे लिखता ही रहा हूँ, पर निष्कर्ष यही है कि—'कर्मणा वर्णः' का ही सिद्धान्त माननेसे हिन्दू समाज क्या मानव समाजकी सुव्यवस्था हो सकती है और मानवमात्रका कल्याण सध सकता है'। अत्र डाक्टरमहोदयः 'जन्मना वर्णः' का ही सिद्धान्त माननेसे तथा तदनुकूल कर्माचरणसे' इति पाठमात्रं विपरिवर्त्य सर्वमिदं स्वकीयवाक्यं पठतु। तद् अस्माकं भवन्तं प्रति 'उत्तर वाक्यं' भविष्यति। 'जन्मना वर्णः' माननेसे इसके विपरीत समाजकी दुरवस्था, समाजमें अनन्तप्रकारके दोषों और मानस और शारीर दुराचारों और रोगोंकी वृद्धि और नित्य नयी आपत्ति विपत्ति होती रहेगी, जैसी हो रही है'। अत्र डाक्टरमहाशयवाक्ये 'जन्मना वर्णः' अत्र 'कर्मणा वर्णः' इति पाठ-परिवर्तनपूर्वकं पठनेन सर्वमेव इदं वाक्यम् अस्मत्पक्षपोषकं भविष्यति। यदि न भवेद् विश्वासो डाक्टरमहोदयस्य; तर्हि स 'सूर्योदय' पत्रे स्वकीयदृष्टचर—मामकीनलेखाद् अग्रिमाङ्के प्रकाशितस्य 'कर्मणा वर्णव्यवस्थायां हानिः' इति मम निबन्धस्य परायणं करोतु, तदीयाः सर्व्वविधाः संशीतयो दूरे स्युः। परमिमे स्वकीयामेव वाचं श्रावयन्ति, परकीयां तु वाचं न वा शृण्वन्ति नाऽपि * अवदधत्येव।

यदि कर्मणा वर्णव्यवस्था मन्यते भवदादिभिः, तर्हि कर्म्माणि तु जन्मत आरभ्य मरणान्तं † भवन्त्येव भवन्ति। तदा तदनुकूलवर्णप्रदानं भवन्त कदा करि-

* अवदधति—इति बहुवचनम्।

† भवन्ति—शत्रन्तं क्लीवकर्म विशेषणम्।

ष्यन्ति ?। कर्म्मणां परिणामो वर्ण्णः; परीक्षाया स्तत्परिणामस्य च समकालता कदापि न भवति। अथ च काले-काले कर्म्माणि परिवर्त्तमानान्यपि तिष्ठन्ति; तर्हि किं भवन्तोऽपि वर्ण्णपरिवर्त्तनं कुर्व्वन्तो भविष्यन्ति ?। यदि एकवारमेकं वर्णं स्थिरीकृत्य पुनः कर्म्मपरिवर्त्तनेऽपि तं वर्ण्णं भवन्तो न परिवर्त्तयन्ति; तर्हि भवतां 'जन्मना वर्णव्यवस्था' व्यवस्थापकेभ्य ऽ को भेदस्तिष्ठति ?। किमयमेव भेदो यत्—ते परमात्मप्रदत्तं जन्मनैव च प्राप्तं वर्णं स्वीकुर्वन्ति; भवन्तश्च विस्मृतिशील-प्रमादपक्षपातादिदोषदिग्धाऽनीश्वरमनुष्यदत्तं कृत्रिमं वर्ण्णं स्वीकुर्व्वन्ति। एवं चेद् ईश्वरमपि अतिशयाना धन्या भवन्तः।

अत्रेत्थमवसेयम्—यदि श्रीमान् गुणकर्म्मपरीक्षोत्तरं वर्णप्रदानं मन्यते, तर्हि श्रीमता एतज्ज्ञेयं यद्—य उपाधिर्दित्स्यते, प्राक् तस्य श्रेणी निर्मीयते। यथा पञ्चनदीय-शास्त्रिपदवी केनचित् प्राप्तव्या; तर्हि स शास्त्रिश्रेण्यामधीते। एवं केनचिद् भवदनुसारं ब्राह्मणपरीक्षा दातव्या, तर्हि तत्र प्रश्नो यत्—तस्य ब्राह्मणत्वश्रेणी या नियता क्रियेत वादिभिर्भवद्भिः, सा पितृवर्णानुसारम् अर्थाद् जन्मना नियम्येत ? गुणकर्म्मणा वा ?। पितृवर्णानुसारं तथा कृते तु जन्मनैव वर्णव्यवस्था सिद्धा। गुणकर्म्मणा इति चेत्—तर्हि कृतं धाष्टर्येन। यतोऽधुना तु तेन पठनकर्म्म प्रारब्धम्। तस्य कानि तानि गुणकर्म्माणि, यैः स ब्राह्मणत्वेन परिगणितो भवद्भिः ?

अथ च यदि कथ्येत यत्—पितृवर्णानुसारिणि वर्णे एव पाठ्यते सः; यदि स तच्छ्रेण्यामनुत्तीर्णो भवेत्, तदा स तस्याः श्रेण्या अवतार्यते इति, एतदप्ययुक्तम्—। यत्ऽपुरुषो यस्यां श्रेण्यामनुत्तीर्णो भवेत्, तस्यामेव श्रेण्यां स पुनऽ पठति। अधमश्रेण्यां पठनाय स न नियुज्यते। यथा कश्चित् पञ्चनदीयशास्त्रिश्रेण्यामनुत्तीर्णो भवेत्, तर्हि स शास्त्रिश्रेणीय एव भवति, तत्रैव च पठति, न खलु स पञ्चनदीयविशारदश्रेणीयग्रन्थान् अध्येतुं बाध्यऽ क्रियते। एवं पितृवर्णानुसारिणि वर्णे पठन् पुत्रस्तद्वर्णश्रेण्यामनुत्तीर्णोऽपि तद् वर्णश्रेण्या एव छात्रो मंस्यते, न तदवरश्रेणीयच्छात्रः। अर्थात्—ब्राह्मणवर्णे स्थितः स तद्वर्णश्रेणीमनुत्तीर्णवानपि ब्राह्मणवर्णश्रेणीय एव मंस्यते; न खलु क्षत्रियवैश्यवर्णश्रेणीयः। अथ च यदि भवन्मतानुसारमपि पठनादिकं त्रयाणामेव वर्णानां समानम्, तर्हि पठनरूपकर्म्मानुसारं नामभेदो न भवितुमर्हति। तथापि यदि तत्र नामभेदः; तत्र कारणत्वं जन्मन एव, न खलु गुणकर्म्मणः।

अथ च एतदपि प्रष्टव्यं यत्—ब्राह्मण क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र वर्णश्रेणी शास्त्रि-विशारद-प्राज्ञ-प्रवेशिका श्रेणीवत् * क्रमिका भवति, युगपत्कालिकी वा ?। अर्थाद्

* क्रमिका। 'क्रमाद् वुन्' वोरकः। स्त्रियां टाप्।

यथा—प्रवेशिकापरीक्षामुत्तीर्य प्राज्ञश्रेणीं, प्राज्ञपरीक्षामुत्तीर्य विशारदश्रेणीं प्रविशति च्छात्रः। ततो विशारदश्रेणीमुत्तीर्य शास्त्रिश्रेणीं प्रविशतिच्छात्रः। तामपि उत्तीर्य विद्वान् भवति। एवं वादिनां मते किं चातुर्वर्ण्यश्रेण्योपि क्रमिकोन्नतिमत्यः सन्ति? अर्थात् शूद्रश्रेणीमुत्तीर्य वैश्यः, वैश्यश्रेणीमुत्तीर्य क्षत्त्रियः, क्षत्त्रियश्रेणीमुत्तीर्य च ब्राह्मण इत्येवं क्रमिकोन्नतिरभीष्टा वादिनाम्? यौगपद्येन उन्नतिर्वा?। यौगपद्येनेति चेत्—तन्न युक्तम्। श्रेणीनां भिन्नभिन्नत्वेन यौगपद्यस्य असम्भवित्वात्।

क्रमिकोन्नतिरिति चेत् तदपि न युक्तम्। नहि वादिभिरीदृक् क्रमः कुत्रश्चित् प्रदर्शयितुं शक्यो यत्—प्राक् स शूद्रश्रेणीं पठन् भवेत्, तत उत्तरोत्तरं वैश्यादि ब्राह्मणान्तासु श्रेणीषु। अथ च सर्वासां श्रेणीनां परीक्षा भाविनी पञ्चविंशे वर्षे वादिनां मतेन, अयं समयोऽस्ति केवलैकश्रेण्याः। केवलो ब्राह्मणोऽपि तावत्समयेन परीक्षां दद्यात्, केवलक्षत्त्रियः केवलवैश्योपि तावता समयेन। यदि शूद्रवैश्यादि-श्रेण्यः क्रमिकश्रेण्यो मन्येरन्; तर्हि एकश्रेण्युत्तीर्णतायोग्ये समये एक एव पुरुषः कथं यौगपद्येन सर्वाः श्रेणीरपि प्रवेक्ष्यति, यौगपद्येन च सर्व्वाः परीक्षा अपि दास्यति? भिन्नभिन्नास्त्विमे भिन्नभिन्नश्रेण्यां युगपत्समये पठितुमपि शक्ताः, भिन्नभिन्नपरीक्षा-मपि च दातुम्। परम् एकः क्रमिकश्रेणीषु यौगपद्येन पठितुं, परीक्षाश्च प्रदातुं, कथं शक्तः?। यदि च न शक्तः, तदा वैश्यादयो ब्राह्मणान्ताः प्राज्ञविशारदशास्त्रिवत् क्रमिकश्रेण्यः—इत्यपि निरस्तम्। भिन्नभिन्नाश्च ये तत्तद्वर्णश्रेणीषु युगपत् पठिष्यन्ति, युगपच्च परीक्षा दास्यन्ति, ते आरम्भत एव अन्तपर्यन्तं तत्तच्छ्रेणीका एव भविष्यन्ति स्थास्यन्ति च। तेषु, मध्ये मध्ये परिवर्त्तनं न भवितुमर्हिष्यति।

तेन स्पष्टं जातं यद्—आरम्भतोऽपि उत्तमश्रेणीको ब्राह्मणः स्वश्रेण्यामुत्तीर्णतां लभमानोऽन्तेऽपि उत्तमः स्थास्यति। तस्यां श्रेण्यामनुत्तीर्णतां लभमानोऽपि स तच्छ्रेणीक एव स्थास्यति। तथापि स द्वितीयश्रेणीयात् प्रत्युत द्वितीयश्रेणीमुत्तीर्ण-वतोऽपि क्षत्त्रियवर्णश्रेणीकात् श्रेष्ठ एव मंस्यते। शास्त्रिपरीक्षामनुत्तीर्णो विद्यार्थी विशारदश्रेणीमुत्तीर्णवतोऽपि विद्याथतः श्रेष्ठ एव मन्यते। तस्मात् सिद्धं यद्-ब्राह्मणः स्वगुणकर्म्मसु पूर्णत्वे तु ब्राह्मण उत्तमश्च अस्त्येव। तत्र अपूर्णोऽपि स क्षत्त्रिय-गुणकर्म्मपूर्ण-क्षत्त्रियाद्यपेक्षया श्रेष्ठ एव, श्रेणीप्राधान्यात्। एवं ब्राह्मणादीनां वादिमतानुसारं श्रेणीरूपत्वेऽपि जन्मनैव वर्णव्यवस्था सिद्धा। वस्तुतो वर्णाः शास्त्रि-विशारद-प्राज्ञवत् श्रेणीरूपा न सन्ति, अस्माभिस्तु वादितोषन्यायेन तथा स्वीकृत्य तत्र समाधानं प्रतिपादितम्।

इमे वर्णास्तु पूर्वजन्मकर्मणां कारणतस्तत्तद्वर्णवतः पितुः, तत्सवर्णपत्न्याश्च

३

शुक्ररजोयोगप्राप्तसजीवदेहेन लभ्यन्ते। तत इहत्यकर्म्मणां फलमग्रिमजन्मनि भवति। निष्कर्षोऽयम्—उत्पत्तित आरभ्य उपमरणं यद् यद् अस्माभिः क्रियते, इयमस्ति परीक्षा नाम। मरणं यज्जायते, तत आरभ्य पुनर्जन्मप्राप्तितः प्राक्तनः कालोऽस्ति-परमात्मरूपपरीक्षकस्य उक्त जीवपरीक्षाप्रश्नोत्तरपत्त्रदर्शनकालः। ततश्च यत् पुन-र्जन्म दीयते परमात्मना, तद् अस्ति परीक्षितचरोत्तरपत्त्राणां परिणामोद्घोषणम्।

अधुना डाक्टरमहोदयेन विचिन्त्यतां यद्—अस्मिन् जीवलोके जीवन्तो वयं यद् यत् कुर्म्मः अयं कालस्तु अस्माकमस्ति परीक्षाप्रदानकालः, अर्थात् परमात्मदत्त-प्रश्नपत्त्रोत्तरप्रदानायोत्तरपत्त्रलेखनकालः। परीक्षाप्रदानकाले तु परिणामः कदाचिन्निः सर्त्तुमेव न शक्यः। आम्, जीवनपरीक्षासमाप्तौ जातायाम् अर्थाद्—मरणे सम्पन्ने, तस्या अपि अनन्तरं नियतेषु दिनेषु व्यतीतेषु, तत एव पुनर्जन्मोद्घोषणरूपपरि-णामो निस्सरति। तस्मिन्नेव परिणामे तस्मै ब्राह्मणादिपदवी तत्तद्वर्णमातापित्रुत्पत्ति-द्वारतो दीयते। तेन स्पष्टं यत्—पितृवर्णानुसारमेव भवति वर्णः, स च पूर्वजन्म-कर्म्मणैव प्राप्तः। एवं पितुरपि वर्णः पूर्वजन्मकर्मद्वारा जन्मनैव प्राप्तो भवति।

ऐहिक जन्मकर्मणां तु सञ्चये जाते, परमात्मद्वारा च परीक्षणे जाते, ततोऽपर-स्मिन् जन्मन्येव तत्परिणामः प्राप्तः स्यात्, न खलु अस्मिन् जन्मनि। तेन ऐहिक-गुणकर्म्मणा अस्मिन् जन्मनि वर्णपरिवृत्त्यादिकं भवतीति वादिनां सिद्धान्तो निष्पिष्टः। जन्मनैव च वर्णव्यवस्था भवति, तत्परिवर्त्तनं च न भवतीति सनातन-धर्म्मसिद्धान्तः सुनिष्पन्नः।

अग्रे डाक्टरमहोदयस्य अस्मद्—असम्बद्धविषये विचारो व्यर्थः, इतश्च विस्तर-भीरपि। तेन तस्य 'न विशेषोऽस्ति वर्णानां' इति आक्षिप्तश्लोके, अन्यत्र च द्वित्र* वाक्येषु प्रकाशं विधाय लेखममुं समापयामः। सर्वसमालोचने तु अयं निबन्धो मम प्राक्तनवर्णव्यवस्थाविषयकनिबन्धस्य पृष्ठसङ्ख्यामपि अतिशयीत†।

'न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्। ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम्' अत्र श्लोके डाक्टरमहोदयस्य महान् गर्वः। अत एव अयं श्लोकोऽमुना 'बहुत प्रसिद्ध श्लोक' शब्देन प्रोक्तः। यदि वयमपि महाभारतश्लोकान् स्वपक्षपुष्ट्यै दद्याम‡ मतङ्गादीतिहासाँश्च तत्रत्यान् समर्प्पयेम‡; तर्हि 'डाक्टर' महोदयस्तत्र सपद्येव 'अप्रसिद्ध' 'प्रक्षिप्त' प्रभृतिविशेषणैः सत्करिष्यति। अत एव तदुपेक्ष्य वय-

* द्वित्रेषु। अत्र समासान्तो डच्, टेर्लोपः।

† अतिशयीत लिङि, तकारो न हलन्तः।

‡ अत्र मकारो न हलन्तः, विधिलिङि।

मिममेव डाक्टरमहाशयाभिमतश्लोकं स्वकीयमीमांसाया आधारं कुर्महे। अस्याऽर्थः—वर्णानां ब्राह्मणादीनां कोपि मिथ आकारादिविशेषो नास्ति। सर्वमिदं जगद् ब्राह्मम्, ब्रह्मण उत्पन्नत्वात् शब्दमात्रतो ब्राह्मम्। अत्र न कापि अनुपपत्तिः। अत्र ब्रह्मणः सन्ततिकारणत्वादेव तद् अपत्यार्थकप्रत्ययवत्त्वाद् जन्मतो ब्राह्मयुक्तम्। अतएव 'ब्राह्मोऽजातौ' ६।४।१७१ इति सूत्रमपि प्रसिद्धम्।

अत्र द्वितीयतृतीयपादौ—'सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्—ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि' इत्युभौ परस्परसम्बद्धौ। द्वितीयपादस्तु प्रतिज्ञावाक्यम्। तृतीयपादो हेतुवाक्यम्; अत एव तस्मिन् ३यपादे हेत्वर्थको 'हि' शब्दः साक्षाद् विद्यमान एव। एवं प्रथमपादतुरीयपादयोः सम्बन्धः। तत्र प्रथमे पादे कोऽपि वर्णानां विशेषो नोक्तः, चतुर्थपादे च ब्रह्मसृष्टवर्णानां भेदकं कर्म्म आख्यातम्। एतेन वादिनां किमपि अभीष्टं न सिध्यति, यतोऽत्र एतदेव विवेक्तव्यं यद्—अत्र ब्रह्मसृष्टवर्णानां यानि कर्म्माणि अत्र सङ्केतितानि; तानि पूर्वजन्मनो वा? ऐहिकजन्मनो वा? यदि संसारप्रवाहस्य अनादित्वात् पूर्व्वजन्मन एव कर्म्माणि; यैर्ब्रह्मणा स स वर्णो निर्मितः; तान्येव च ब्रह्मनिर्मितवर्णेषु मूलानि; तर्हि तु जन्मनैव वर्णव्यवस्थासिद्धान्तः सिद्ध एव; यतो जन्मना वर्णव्यवस्था पूर्वजन्मकर्मणैव मन्यते, नैहिककर्म्मणा। (क्रमशः)

उपदेशक-महाविद्यालयः।

भारतवर्षीयाणां मानवानां विशेषत आर्य्यमर्य्यादाश्रितानां सम्प्रति हिन्दुशब्दवाच्यानां धार्मिके जगति विद्यते परमादरः। आर्य्यजातेस्तु मूलाधार एव धर्मो विद्यते। उक्तञ्च केनचित्—

'धर्मेणैव जगत्प्रतिष्ठितमिदं धर्मो धराधारकः' इत्यादि। अतश्चैकस्य धर्म्मस्यैव सर्वथा संरक्षणेन सम्वर्द्धनेन प्रचारेण सर्वमेव भारतीयं कल्याणं सुसाधितं स्यादिति। तस्य च धर्मस्यादौ ज्ञानं ततस्तस्य पालनं पश्चाच्च प्रचार इति परम्परा साधिता भवति। यथोक्तमन्यत्र—'चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्या उपयुक्ता भवति। आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति। श्रीहर्षेणापि एवमेवोक्तम्। अधीति-बोधाचरणप्रचारणै दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः, इत्यादि विचारणया सर्वत्र जनसमाजे धर्मप्रचारकामनया धर्मोपदेशक-महोपदेशकस्य शिक्षायै इहोपदेशक-महाविद्यालयनाम्ना एको महान् विद्यालयः प्रतिष्ठापितोऽभूत्। पूर्वं यस्य प्रधानाध्यक्षाः श्रीमन्तः सर्वमान्या व्याख्यानसम्राजः स्वर्गीयाः श्रीदयानन्दस्वामिनो-

ऽभूवन्। तेषां स्वर्गारोहणानन्तरम् कियद्दिनावधि तस्य विद्यालयस्य कार्य्यं शिथिलमासीत्। सम्प्रति पुनर्महामण्डलीयसञ्चालकानामनुरोधेन स एवोपदेशक-महाविद्यालयः सञ्चाल्यते। प्रतिदिनं नियमत उपदेशोचित-विषयक-धर्मग्रन्थानां पाठनं भवति। काशीस्थाश्च विद्वांसो मध्ये मध्ये समागत्य धार्मिकं सामाजिकं साम्प्रतिकप्रगतिप्रतिस्पर्द्धि व्याख्यानं ददति। राजकीय-संस्कृतपरीक्षाया मध्यम-परीक्षोत्तीर्णास्ततोऽधिका वा छात्रा अत्र गृह्यन्ते, येभ्यः किमपि योगक्षेमाधायकं पारितोषिकमपि वितीर्य्यते यदि ते धर्मोपदेशे स्वीयं पाटवं दर्शयन्ति।

इत्येवं धर्मोपदेशशिक्षार्थं महान् सुखमयः समुपस्थितो विद्यते। सम्प्रति संस्कृता-ध्येतॄणां छात्राणामिदमिहोचितं कर्तव्यं दृश्यते यत्ते देशकालं पश्यन्तः स्वीयामध्ययन-पद्धतिं परिवर्त्य धर्मोपदेशशिक्षामवश्यं गृह्णीयुः। अद्यत्वे केवलं परीक्षापद्धत्या पठनेन परीक्षोत्तरणमात्रेण नास्ति कोऽपि लाभः।

सम्प्रति तु व्यापकपाण्डित्यस्यैव प्रयोजनं विद्यते। लोका अपि बहुश्रुतानेव विदुषः समाद्रियन्ते। पूर्वकालेऽपि चतुरस्रपाण्डित्यस्यैव समादरणमासीत्। यथा कालिदासादयो विद्वांसोऽभूवन्। यथा वा मध्ययुगेऽपि मल्लीनाथादयः। 'वाणीकाण-भुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकीमन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजाग-रीत्। वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां। लोकेऽभूयदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः'। इति मध्ययुगेऽपि विदुषां चतुरस्रमेव पाण्डित्यं दृश्यते। सम्प्रत्येव शतार्धवर्षतः एकदेशीयज्ञानं परीक्षाप्रणाल्या प्रचलितं दृश्यते। यच्च दर्शं दर्शं साम्प्रतिका देशकालात्मानभिज्ञा इतिहासज्ञानशून्याः कियन्तस्तामेव प्राचीनां पद्धतिमुद्गिरन्ति तज्जालपतिताः स्वयमन्यानपि तत्रैव पातयितुमिच्छन्ति।

अस्तु—धर्मोपदेशज्ञानमिदानीं नितान्तमावश्यकं व्याख्यानशैलीशिक्षणञ्च तत्रोद्दीपन—विभावकृत्यमावहतीति भारतधर्ममहामण्डलीयोपदेशक-महाविद्यालये नामोल्लेखनपूर्वकं काशीस्था भावुकाः संस्कृतज्ञाश्छात्रा अन्ये च बहिस्था धार्मिकाध्या-त्मिक-विश्वविद्यालयीयपरीक्षाप्रदानेनात्मानं सार्थकयन्तु इत्यस्माकं सत्परामर्शः।

काश्यां संस्कृतच्छात्रालयः।

सम्प्रति भारते काशी नगरी हि विद्याकेन्द्रं विद्यते। पूर्वमपि इयमेव पुरी विद्या-केन्द्रं तपःक्षेत्रञ्च प्रसिद्धमासीदिति लोकशास्त्रप्रसिद्धिरस्ति। तथाहि—

"पुरी श्रेष्ठा तीर्थराजी जित्वरी च तपःस्थली।
काशी वाराणसी काशिर्वरणासी वराणसी॥" इति।

इत्येवमार्य्यधर्ममर्य्यादाया जागरूके केन्द्रे विद्यावैभवभवने सम्प्रति संस्कृत-वाङ्मयमहार्णवेऽस्मिन् पवित्रतमे काशीक्षेत्रे संस्कृतच्छात्राणां कृते एक ईदृशश्छात्र-निवासोऽपेक्ष्यते, यत्र बहिर्देशदेशान्तरतः समागतानां संस्कृतच्छात्राणां प्राथमिकी स्थितिः स्यात्तदनन्तरं तेऽन्यत्र क्वापि पाठशालायां सति निवासप्रबन्धे निवसेयुः। अद्यत्वे तु इह वाराणस्यां संस्कृतच्छात्राणां निवासकष्टमवर्णनीयं विद्यते। ते हि स्वग्रामात् पलाय्य स्वबन्धून्निवेद्यानिवेद्य वा इह काश्यां संस्कृताध्ययनेच्छया समा-यान्ति। परन्तु इह समागत्य क्वापि समुचितनिवासमलभमाना मठात् मठ-माहिण्डमानाः क्वापि जीर्णमन्दिरे कुत्रापि वणिगापणे, कुहचन वञ्चकभवने क्वचन सन्यासिनिलये कुत्रचनानुचितस्थाने यथाकथमपि स्थित्वा कुसङ्गत्याऽध्ययनत एव पराङ्मुखा भवन्ति। यदि दैवान्नैवेदृक्कुसङ्गतिप्रभावः कस्मिंश्चित् पतति चेत्स स्वयमेव निवासदुःखोद्वेजितः पुनरपि स्वगृहमेव परावर्तते। कियन्त एवेदृशीं विषमां निवास-दुःखपरम्परामनुभवन्तो विद्यार्जनं विदधति। संयुक्तप्रान्तीयाध्यापकमण्डलेनाप्ये-कस्य-संस्कृतछात्रालयस्येहावश्यकतोद्घोषितास्ति।

सत्येवं व्यतिकरेऽतित्वरयैवेह काशीक्षेत्रे एकस्य वृहत्संस्कृतच्छात्र-निवासस्य प्रयोजनं विद्यते। यत्र स्थित्वा संस्कृतज्ञाः छात्रा एकभावभाषावेशविभूषिताः प्राचीनगौरवसंरक्षणपुरस्सरा वर्तमानप्रगतिपरिचायकवातावरणसंरक्षिताः परिष्कृत-मतयो हिन्दुसंस्कृतिसमेधनतत्परा भवेयुः। यथेच्छञ्च निवसन्तो यत्र क्वापि विद्यालये स्वतन्त्रतया पठेयुश्च। अत्रापेक्ष्यते कस्यचन श्रेष्ठिनो धार्मिकस्य दृष्टिपातः। येनायं छात्रनिवासालयः शीघ्रमेव विशालक्षेत्रे विविक्तप्रदेशे निर्मितः स्यादिति दिङ्मात्रमिदानीमस्माभिर्निर्दिश्य विरम्यते।

भारतविश्रुतानां त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीकानां महामहाध्यापकानां पण्डितप्रवर-पञ्चानन-'तर्करत्न' महाशयानां निधनोपलक्ष्ये सवैलक्ष्यम्

शोक-सलिलाञ्जलिः।

चकाशे सुमनोमध्ये काशी वासेन यस्य हा!
पञ्चभूतेश्वरोऽप्यासीत्पञ्चानन इवापरः ॥ १ ॥

दाक्षिण्यवात-मलयो निलयो गुणानां
सौजन्य-सिन्धुरथ भारतलोकबन्धुः।
वाराणसी-सुमनसां मनसाऽनुचिन्त्यः
पञ्चाननः क्वनु गतः प्रथितः पृथिव्याम् ॥ २ ॥

आनन्दवनवासेन विमलीकृतमानसः।
चिदानन्दमुदं विन्दन्नविन्दद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ३ ॥

प्रभाशून्या काशी, विलसति विकासी न सुमनाः
न वा धर्माचारः परमसुविचारः सनियमः।
अहो! स्वान्तं नष्टं विधुरफणिदष्टं हि गुणिनां
त्वयि त्यक्ते लोकं वहति वहुशोकं निजजनः ॥ ४ ॥

कर्पूरकान्तिर्विजयाभिलाषो वृषध्वजो भूतदयार्द्रचित्तः।
सदोमयाश्लिष्टतनुर्महेशो विहाय पञ्चानन! हा! कुतोऽसि ॥ ५ ॥

वाणी कलां न सकलां विदधाति खिन्ना
भिन्ना भवादृशसुतं परिमार्गमाणा।
हा! हा!! क्व पुत्र इति साश्रुमुखी ब्रुवाणा
कोंस्कान्न शोकपटली विकलीकरोति ॥ ६ ॥

तर्कः कर्कशतां गतोऽर्थगुरुतां वेदान्तपाथोनिधिः
नूनं व्याकृतिकौमुदी विगलिता सन्मानहीनानना।
संसारे वहुशास्त्रवादरसता साऽस्तं गता साम्प्रतं
कैवल्यं व्रजति प्रवीणविबुधे पञ्चानने शाश्वतम् ॥ ७ ॥

शशः स्वीयं सारं प्रथयितुमनाः क्रोशति भृशं
मृगो धावन् गर्वं भजति करिणश्चीत्कृतिजुषः।
कलापी सोत्साहं व्यपगतघने नृत्यति वने
दिवं याते पञ्चानन! वनदशा कीदृगधुना ॥ ८ ॥

मायामात्रविलासि नश्वरमयं बुद्ध्वा जगद्व्यग्रता—
भारैर्निष्कुषितं विचक्षणवरः क्षोणीमणिः सत्वरः।
कृत्वा शिक्षणसंस्कृतं जनचयं प्राप्तः पदं ब्रह्मणः
स्वीयाभी रमणीयभाभिरमलान् सम्पादयत्वाशु नः ॥ ९ ॥

पञ्चाननप्रसादेन लब्धः पञ्चाननो हि यः।
तस्य पञ्चाननस्यान्ते भूयः पञ्चाननं श्रये ॥ १० ॥

रचयिता—
शोकसन्तप्तः श्रीकाशीनाथठक्कुरः साहित्याचार्यः।
रानीकोठा मीरघाट काशी।

—०—

त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीक सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र-स्वनामधन्यतर्करत्न-श्रीपञ्चाननदेवशर्म्मणां परलोकाधिगमे

शोके प्रलापः।

श्रीपञ्चानन एव पञ्चवदनो भूत्वेह पञ्चाननः,
द्वैताद्वैतविभेदपञ्चकपरान् सत्सम्प्रदायानुगान्।
निर्जीवान् निजशक्तिभाष्यरसतः सञ्जीवनाज्जीवयन्,
हा ! पञ्चाननतर्करत्नविबुधः पञ्चाननत्वं गतः॥ १॥

भाष्यं भास्वरमस्य शक्तिपरकं दृष्ट्वैव सर्वप्रियं,
तत्पाण्डित्यबलं विदन्ति निखिला वाराणसेया बुधाः।
वैदुष्ये विदुषो न यस्य विदुषां वैमत्यमेवाभवत्,
श्रीपञ्चाननतर्करत्नसुधिया काशी कथं प्रोज्झिता॥ २॥

गीर्वाणवाणीरसिकः कुमारः
शिवस्य शैवीं पुरमध्यविष्ठत्।
गते कुमारे स्वयमेव काश्यां
पञ्चाननोऽभूद् बुधतर्करत्नः॥ ३॥

जगत्पावके जाह्नवीतीर्थदेशे
चतुःषष्टिशक्त्याख्यपीठे वरेण्ये।
सदा शक्तिरूपं परं ध्यायमानः
स्वतः शक्तिरूपो हि पञ्चाननोऽभूत्॥ ४॥

हा ! पञ्चाननतर्करत्नविबुधे विद्वद्वरैरर्चिते,
आनन्दाख्यवनं विहाय सहसा श्रीशक्तिलोकं गते।
गर्जन्तो विहरन्ति भीतिरहिता धर्मद्विषः फेरवः,
श्रीमद्भारतधर्मकल्पविटपध्वंसं विधत्ते कलिः॥ ५॥

शोकार्त्तो—गङ्गाविष्णुशास्त्री (महामहोपदेशकः)
श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य।

शोकोद्गमः ।

अन्तस्तापप्रकटनविधौ न क्षमेयं वराकी
वाणी यद्यप्ययि ! तनयितुं शोकभारं स्वकीयम् ।
यस्मिन्नासीन्नुतिरनुदिनं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रे
तस्मिन्नेवं रुदतिरधुना वर्द्धते शोकवेगात् ॥ १ ॥

दिशः शून्याः सर्वाः परिगलितधैर्य्याश्च विबुधा
अहो ! लोकाः शोकाश्रुकलितदृगम्भोजयुगलाः ।
तथेमे ते शिष्या विबुधपतिपञ्चाननगुरौ
त्वयि प्राज्ञे पञ्चाननपुरनिवासं कलयति ॥ २ ॥

पुरा त्यक्तोऽप्येष त्वयि समनुरक्तो ननु भृशम्
महेत्याद्याख्यो यः समभिलषणीयोऽपि विबुधैः ।
न धत्ते सौभाग्यं त्वयि सुरपुरं वै कलयति
ह्युपाधिः सोऽप्यन्ते प्रविलपति किन्तु प्रतिपलम् ॥ ३ ॥

न कोपः कारुण्यं श्रयति न च रागो हि विषये
विशेषः स्वर्गे वा भुवि च तव नाद्वैतकलनात् ।
विहाय द्रागस्मानिह विरहखिन्नानयि गुरो !
ह्यकस्माद्धा ! कस्मादमरपुरवासं वितनुषे ॥ ४ ॥

गुरोऽयं संयोगः परममहसा ते च सहसा
न योग्यः शोकस्य प्रभवति तथापीह जगति ।
महामोहागारे दुरितनिचये मूढमनसो
वयं शोच्याः शोचाम इव ननु लीना हि निरये ॥ ५ ॥

गभीरं पाण्डित्यं निखिलनिगमालोकनविधौ
सभायां वाग्मित्वं सरससुकवित्वं निपुणता ।
निबन्धानां बन्धेऽपि च किल मदान्धा मधुरिमा
स्मृतं सर्वं भिन्नं दलयति च चेतो मुहुरिदम् ॥ ६ ॥

त्वदीयं संसर्गं परिकलितगर्वं च सहसा
समासाद्य द्रागेव च खलु सरागेण मनसा ।

पुरा या हा! शोकात्तव विरहजादेवमधुना
इमा विद्याः सर्वा गलितनिजगर्वाः समभवन् ॥ ७ ॥
हित्वा पूर्वं प्रवरतनयं गर्वभूतं समेषाम्
विद्यावाचस्पति मधुलसत्सूदनाख्यं त्विदानीम्।
विद्वद्गर्व्वं प्रवरविबुधं रत्नपञ्चाननञ्चेद्
धिग् दौर्भाग्यं तव जननि! हा!! दुर्भगे!!! मातृभूमे ॥ ८ ॥
वाणी मुग्धा विरहविधुरा शोकदग्धा विदग्धा—
श्चेतश्चिन्तानिचयचलितं कण्ठमाकुण्ठितञ्च।
शोकोच्छ्वासादहह !!! महता नेत्रनीरोद्भरेण
रुद्धेऽपाङ्गे जगति विकले मौनमालम्बयामः ॥ ९ ॥

—श्रीबलभद्रठाकुर साहित्याचार्य्य-सर्वदर्शनशास्त्रिणः।

—o—

जगन्मान्य त्यागमूर्ति पण्डितप्रवर श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्याणां विषये—

शोकोच्छ्वासाः।

[श्रीमतो रायबहादुर पण्डित जगन्नाथप्रसादमेहता–महोदयस्य सभापतित्वे काश्यां टाउनहालशोकसभायां पठिताः]

इदमद्य विलाप्य सीसकं द्रवदग्नि श्रवणेषु सम्भृतम्।
अथ दिग्धविषेण शंकुना हृदयेषु प्रविपद्य कीलितम् ॥
अनलैः सममेव वैद्युतैः प्रहृतं हा! परितोऽङ्गकेषु नः।
यदिमे प्रथमे मनीषिणां सहसोत्सृज्य दिवं गता इति ॥
श्रुतमर्धपदेन मूर्च्छितैरपि च श्रावितमश्रुगद्गदैः।
नहि कश्चिदलं विलोकितः श्रुतवानश्रुजवाह्निना भवन् ॥
क गतोऽद्य बुधाग्रणीमणिः क्वनु पञ्चानन-तर्करत्नराट्।
अवलम्ब्य यदेव चेष्टितं तदु मूलं विधिना विकर्तितम् ॥
इतरेषु कथावशेषतां गमितेष्वत्र नियम्य गौरवम्।
व्यरमाम विधेऽधुनाऽपि तान् हरता हन्त! कृता निरंकुशाः ॥
अधुना क उपेत्य पृच्छ्यते किमिवोदाहरणं विधीयते।
विनयं कुत आप्नुवामहे स्खलितेष्वप्यनुशास्तु कोऽद्य नः ॥

स्मरतां गुणगौरवं कवेः स्मरतामप्यपुनः समागमम् ।
हृदयं शतधा विदीर्यते तनुरेषा तनुते महाज्वरम् ॥

नहि जातु भयान्न लोभतो न च कामान्न च जीवितेहया ,
स्वमधर्मपथे पदं न्यधा इतरेपूत्पथगेषु भूरिषु ॥

स्मृतिरस्खलिता तव स्मृतौ श्रुतिवाच्यश्रुतपूर्वचातुरी ।
पदवाक्यसुमानवारिधौ ननु पारङ्गतता मतेस्तव ॥

स्वमधर्मनियामकं नृपं विनिकुर्वन्पदवीं निराकरोः ।
अवलोक्य यदैव पण्डिताः सुजगन्मान्यपदं तवावदन् ॥

अपि विप्रमहासुमेळने ननु संघेऽपि विशुद्ध-संस्कृते ।
अपि विश्वकलालये भवान्प्रविधाताऽखिलधर्मकर्मसु ॥

वद कस्य तवेव भावना जगदम्बाचरणाम्बुजातयोः ।
यदलिख्यत शक्तिभाष्यकं मधु वेदान्तमुनेर्मनोगतम् ॥

बहुशो बत कोपितोऽपि सन् ममतां वत्स इवादधा मुहुः ।
ननु भूरिविवेकपूरिता निजवैषम्यविधावुदासते ॥

कति वा गणयाम ! ते गुणान्गणनीयांस्तु परार्धसंख्यया ।
ननु बालवदीदृशो जनः कियदेवाकलयेद् यथामति ॥

इह धार्मिकपक्षकानने सति पञ्चानन ! शास्तरि त्वयि ।
निभृतं समवस्थिताः शिवा अधुना हन्त ! रुवन्त्यमङ्गलाः ॥

धृतिरस्तमिता मतिश्च्युता हृदयं शून्यमिवावभासते ।
सकलं सह रोदितीव नो जगदाभाति निरुत्सवं पुरः ॥

ननु सत्यमुदाहृतं श्रुतौ नहि कश्चिद्भवितेह कस्यचित् ।
नहि चेत्कथमद्य वत्सलः स्वजनान्नः परिहाय यास्यति ॥

असमाप्य विधिं समाहृतं क्व गतो हन्त ! भवान्न विद्महे ।
किमपेक्षितवस्तु नाकतः परिगृह्यैष्यसि पूर्तये पुनः ॥

शिव ! शिव ! नहि पूर्तिं निर्गतस्यावलोके ।
असुकृतिदुरवापास्ते गुणाः कस्य वा स्युः ॥

विधिरसि सुनृशंसो यो गुणानां निधानं ।
सृजसि परमकाण्डे निर्दयो नेष्यसीति ॥

परिजनेषु—

किमिह बहु विलप्याप्येति नासौ गतात्मा इयमिह किल रीतिः सम्मता सा पुराणी ।
तदनुचदत युष्माकं तथाऽस्माकमेष प्रदिशतु धृतिमीशो मुक्तिदाता महेशः ॥

—श्रीगीर्वाणवाग्वर्धिनी सभासदः ।

—॰—

विराट् शोकसभा ।

त्यक्तमहामहोपाध्यायपदानां महामहाध्यापकानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां पण्डितप्रवर पञ्चाननतर्करत्न महोदयानां शाश्वतिकवियोगे श्रीभारतधर्ममहामण्डलतः उपदेशकमहाविद्यालयतः आर्य्यमहिलामहापरिषत्तः श्रीकाशीपण्डितसभातः श्रीमैथिलविद्वत्परिषत्तः सयुक्तप्रान्तीयाध्यापकमण्डलतः काशीनागरिकसमुदायतश्च विराट् शोकसभा कार्तिककृष्णाष्टम्यां श्रीमत्याः श्रीदरभङ्गा महाराज्ञ्या वांसफाटकस्थमहामन्दिरे चतुर्वादनेऽभूत् । तत्र महान्तो विद्वांसो बहवश्च नागरिका भूयांसश्च संस्कृतच्छात्राः समवेता अभूवन् । श्रीमन्तो महामहोपाध्यायाः श्रीफणिभूषण तर्कवागीश महोदयाः सभापतिपदे समासीना आसन् ।

सर्वप्रथमं महामहाध्यापकानां पं० श्रीगोपाल शास्त्रिणां दर्शनकेशरिणां तर्करत्नमहोदयजीवनचरितसम्बन्धे संक्षिप्तभाषणानन्तरम् पं० श्रीदेवनायकाचार्य्याः, महामहोपदेशकाः पं० गङ्गाविष्णुशास्त्रिणः, विद्यासागर श्रीदेवीनारायण ऐडवोकेट महोदयाः तर्करत्नमहोदयानां जीवनचरितविषयेऽभिहितवन्तः । अवसाने च सभापतिमहोदयानामुपसंहारभाषणानन्तरम् अधोलिखितः प्रस्तावः सर्वैरुत्थाय स्वीकृतः—

सर्वेऽपि वयं काशीस्थाः सम्प्रति प्रधानविद्यापीठेऽस्मिन् काशीक्षेत्रे महतैकेन शाश्वतिकवियोगदुःखेन सन्तप्ता इह समवेताः स्म । यद्यपि जन्मना सहैव मृत्युरपि इह मृत्युलोके सहचरवद् व्यवतिष्ठते तथापि अद्यास्य भारतद्वीपस्यैकोऽसाधारणो विद्वान् सर्वशास्त्राणां पारवेत्ता वेदान्तशास्त्रीयप्रस्थानत्रये शक्तिभाष्यरचयिता सदाचारस्य जागरूकः प्रतिनिधिः हिन्दूधर्मस्य प्रतीकः सनातनमर्य्यादायाः प्रौढः प्रतिपालयिता सर्वविज्ञानराशिः पं० पञ्चाननतर्करत्नमहोदयो लोकमिमं विहाय परलोकं प्रस्थित इति हिन्दुधर्मस्य सनातनधर्मसमुदायस्य संस्कृतविद्वत्समाजस्य च या हि अपूरणीया क्षतिः सञ्जाता साऽस्मान् सदा समुद्वेजयति ।

स हि महात्मा शास्त्राणां मर्मवेत्ता अनेकग्रन्थानां निर्मातैव केवलं नासीत्, किन्तु

साम्प्रतिके घोरेऽस्मिन् कलिकाले वेदशास्त्राणां प्राक्तनीमार्य्यमर्य्यादामक्षुण्णां संरक्षन् सदाचारपालनप्रतीको भूत्वाऽस्माकं समक्षे आदर्शस्वरूप आसीत्। आमृत्यु जगत्कल्याणं धर्मजातिदेशसेवाञ्च विदधत् स्वात्मानं स्वकुलं स्वदेशं च धन्य-धन्यं चकार, इह काश्यां देहत्यागं कृत्वा शिवसायुज्यं गत्वा जन्मसाफल्यमुपा जगाम । तस्यान्त्येष्टिसंस्कारश्च मणिकर्णिकास्थविष्णुपदोपरि सञ्जातः । इत्येवं देवदुर्लभां गतिमुपलब्धवान् । स हि अशोच्यो वर्तते किन्तु तद्वियोगवन्तः शोच्या वयं तद्वियोगदुःखसन्तप्तेभ्यस्तदीयसुयोग्यपुत्रादिसर्वकुटुम्बेभ्यो हार्दिकीं शोक सम-वेदनां प्रकटयन्तो महातीर्थेऽस्मिन् समवेताः श्रीविश्वनाथचरणयोः प्रार्थयामहे यत्त-दीयचिरशान्तिभाक्पवित्रात्मप्रभावतो वयं तदुपदर्शितेन पथा प्रचलितुं शक्तिभाजो भवामः। सनातनीं मर्य्यादां लोकधर्मजातिदेवभाषादेशभाषासेवां च तदादर्शनैव कर्तुं शक्तिञ्च समधिगच्छन्तस्तदीयपादपद्मयोः श्रद्धाञ्जलिं समर्पयाम इति ।

कनखले शाश्वतिकी धर्मप्रतिष्ठा ।

(ले०—एकः प्रत्यक्षदर्शी विद्वान्)

श्रीमतां महामहिमशालिनां परमहंसपरिव्राजकाचार्य्याणां श्रीमतां श्रीस्वामि-कृष्णानन्दजी मण्डलीश्वरमहोदयानां शुभसंकल्पेनाद्यत्वे सनातनधर्मजगति सर्व-परिव्राजकानुकरणीयम् सनातनधर्मप्रतिष्ठाप्रचारादि कार्य्यं भवतीति सर्वैः सनातन-धर्मावलम्बिभिर्विज्ञैः सुज्ञातमेवास्ति । तै र्हि महात्मभिः काशीक्षेत्रे विश्वनाथपुर्य्यां लक्ष्मीकुण्डस्थाने नारायणमठनाम्ना विशालमेकं भवनं निर्मापितम् । यत्र ब्राह्मणाः साधवश्छात्राः तीर्थयात्रिणश्च निरन्तरं निवसन्तोऽध्ययनाध्यापनदेवाराधनपूजन-जपतपस्तीर्थनिवासादिकृत्यमनुतिष्ठन्ति ।

अमृतसरनाम्नि पञ्जालप्रान्तीयप्रधाननगरेऽपि एकं वृहन्निवासमन्दिरं संन्यासा-श्रमनाम्ना प्रतिष्ठापितं यत्रैकः संन्यासिसंस्कृतपाठशालेति नाम्ना संस्कृतविद्यालयोऽप्य-स्ति । तत्र ब्राह्मणबालकाः संन्यासिनश्च भोजनाच्छादनादिकं सर्वमपि जीवनोप-योगि वस्तुजातं लभमानाः स्वाध्यायं कुर्वन्ति ।

सम्प्रति इह कनखलतीर्थे दक्षप्रजापतिक्षेत्रतो नातिदूरे भगवत्या भागीरथ्या-स्तीरे चण्डिकादेव्याः पश्चिमायां दिशि सर्वजनीनमार्गस्य पुरोभागे 'श्रीकृष्णाश्रम' इति नाम्नाभिनवम् एकमतिविशालं भवनं तैरेव महात्मभिर्निर्मापितम् । यत्र चत्वारि वृहन्ति देवमन्दिराण्यपि निर्मापितानि । येषु एकस्मिन् स्वयमाविर्भूतो भगवान्

पातालेश्वराख्यः शङ्करो विराजते । अन्येषु च त्रिषु मन्दिरेषु एकस्मिन् मध्यमहामन्दिरे गणपत्यादिभिः सह शिवपञ्चायतनं विद्यते । ततो दक्षभागस्थमन्दिरे पद्मपादाचार्य्यसुरेश्वराचार्य्य-हस्तामलकाचार्य्य-त्रोटकाचार्य्याभिधैश्चतुर्भिः शिष्यैः सह भगवान् भाष्यकारः श्रीमानाद्यशङ्कराचार्य्यो विराजते । वामभागस्थमन्दिरे चतुर्विंशति कोटिभिः "ॐ नमो नारायणाय" इति लिखितमन्त्रैः सम्भृतपक्वेष्टककुट्टिमोपरि श्रीलक्ष्मीदेव्या सह भगवान् श्रीलक्ष्मीनारायणो विराजते ।

एषामेव मन्दिराणां प्रतिष्ठाकर्मोद्देशेन ज्येष्ठकृष्णपञ्चमीतो ज्येष्ठकृष्णैकादशीं यावत् तत्र महानासीत् धार्मिकः सम्मर्दः । नवनिर्मितस्य महाप्रासादस्य विस्तृते प्राङ्गणे एकस्मिन् भागे नारायणरुद्रनामको होमात्मको यागो वैदिकानां ब्राह्मणानां तत्त्वावधाने महता समारम्भेण सम्पद्यमान आसीत् । एकस्मिन् भागे सनातनधर्मप्रवचनं प्रत्यहं भवति स्म यत्र श्रोतृभक्तानां महान् समुदायः समुपस्थितो विद्यते स्म । सर्वस्यास्य यागादिकृत्यस्य सम्पादनाय श्रीकाशीधाम्नोऽमृतसरस्तः ऋषिकेशस्थानादन्यतोऽपि बहवो महात्मानः संन्यासिनः साधवो विद्वांसश्च निमन्त्रिता आसन् । तेषु काशीतः समागतेषु समुल्लेखनीया विद्वांसः सर्वतन्त्र-स्वतन्त्राः पं० पद्मनाभशास्त्रिणः षड्दर्शनाचार्य्याः, महामहाध्यापकाः पं० श्रीगोपालशास्त्रिणो दर्शनकेशरिणः (श्रीकाशीपण्डितसभायाः प्रधानमन्त्रिणः) समुपस्थिताः । तत एव समागतेषु संन्यासिषु समुल्लेखयोग्याः श्रीमन्तो व्याख्यानविशारदा भारतप्रसिद्धवाग्मिनः श्रीलालनाथस्वामिनः, श्रीशङ्करानन्दस्वामिनश्चोपस्थिताः । अमृतसरस्तः श्रीदेवदत्तशास्त्रिणः श्रीकृष्णानन्दस्वामिनश्चोपस्थिता आसन् । ऋषीकेशतः श्रीमायारामा अग्निहोत्रिणो वैदिकाचार्य्याः, येषां यागे प्राधान्यपदमासीत् । प्रवचनकर्तृषु स्वनामधन्या महात्मानः श्रीस्वरूपानन्दमहोदयाः श्रीस्वामिपूर्णानन्दमहोदयाः श्रीस्वामिमोहनानन्दमहोदया आसन् ।

पूर्णाहुतिदिवसात् पूर्वदिने महता समारोहेण नगरयात्रानिमित्तेन देवमूर्तिप्रतिमानां हरद्वारस्य ब्रह्मकुण्डेऽभिषेकसम्पादनार्थं विराट्-रथयात्राप्रदर्शनमभूत् । ततो द्वितीयदिने सर्वेषामेव देवमूर्तीनां प्रतिष्ठा वेदमन्त्रघोषपुरःसरं समजनि । यत्र ब्रह्मचारी भगवान् चैतन्यदेवः श्रीस्वामिविशुद्धानन्दः कोठारिमहोदयश्च कृत्यसम्पादनभारं गृहीतवन्तौ आस्ताम् ।

सर्वान्तिमदिने हरद्वारस्थानां कनखलस्थानाञ्च सर्वेषामेव साम्प्रदायिकानां संन्यासिनां योगिनां निर्मलानां समष्टिभोजनं सवस्त्रदक्षिणं सम्पन्नम्, यत्र महासंसदि सर्वेऽपि मण्डलीश्वराः श्रीमन्तो मोहान्ताश्च समुपस्थिता आसन् । तत्र सर्वे-

प्रथमं श्रीमतां श्रीजगदीश्वरानन्द भारती महोदयानामुपक्रमभाषणानन्तरं काशीस्थ प्रसिद्धविदुषां श्री पं० पद्मनाभशास्त्रिणां श्रीगोपालशास्त्रिणाञ्च भाषणमभूत्। ततश्च कैलासाश्रमीय श्रीकृष्णानन्द मोहान्तमहोदयैःसह समागतेषु मण्डलीश्वरेषु सर्वं प्रथमम् श्रीमतां मण्डलीश्वराणां श्रीमद्भागवतानन्द स्वामिनामशेषशास्त्राचार्य्याणां संक्षिप्तो धर्मोपदेशः । श्रीमतां मण्डलीश्वराणां महेशानन्दस्वामिनामपि संक्षिप्तो धर्मोपदेशः । श्रीधर्मानन्दमहोदयानाञ्च सामयिकं मन्दिर-स्वामिवर्य्याणां मोहनानन्दमहोदयानां श्रीधर्मानन्दमहोदयानाञ्च सामयिकं मन्दिर-प्रतिष्ठादिधर्मकृत्योपरि संक्षिप्तं भाषणमभूत्। अवसाने च मन्दिरप्रतिष्ठापकानां श्रीमतां मण्डलीश्वराणां श्रीकृष्णानन्दस्वामिमहोदयानां संक्षिप्तं भाषणमभूत्। यत्र तैर्महा-भागैः स्वात्मनो हृद्गतो भावो विवृतो यदिदं सर्वं भगवतो विश्वात्मनो नारायणस्य तुष्ट्यै एवास्माभिः सम्पाद्यते । एतेन धार्मिककृत्येन विश्वजनीनं कल्याणं स्यात्। सर्वेषां साधूनां सद्गृहस्थानाञ्चाभ्युदयो भवेदित्येव मे मनसोऽभिलाषः । एतेन मदीय-कृत्येन विश्वात्मा प्रीयतां शरीरमिदं मदीयं सर्वजनीनकृत्ये एव संलग्नं स्यादित्याद्यभिधाय विरतेषु मण्डलीश्वरमहोदयेषु सहस्रसंन्यासि—ब्राह्मणानां भोजनदक्षिणादिकृत्यानन्तरं दीनानाथेभ्योऽन्नवितरणादि धार्मिकं कृत्यं निर्विघ्नं सुसम्पन्नम् , इत्येवं कनखलेऽत्र धर्मक्षेत्रे गतनिदाघे महानासीद् धार्मिकः समारम्भः ।

दिवङ्गताः पण्डित गङ्गाधरशास्त्रिणो भारद्वाजाः ।

काशिक राजकीय संस्कृतपाठशालायामिमे साहित्यव्याकरणाध्यापका आसन्। एतेषां वयोऽधुना पञ्चपञ्चाशद्वार्षिकमेवासीत्। परन्तु कालस्य क्रूरस्य कृते न किमपि युक्तायुक्तविचारप्रयोजनं भवति । स हि समयप्राप्तं सर्वमेव निगिलति । इहैव काश्यां विगताश्विनमासि निजगृहे तेषां निधनमभूत् इति विमृश्यैवोक्तं केनचन मर्मविदा कविना "कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि" ।

इति अकालेऽकस्माद्वियुक्तानां स्वर्गीयाणां भारद्वाजमहोदयानां शोकेन सन्तप्तान्तः-करणा वयं तदीयकुटुम्बिभिः सह समवेदनां प्रकटयामः तद्वियोगं सोढुं तद्बन्धुभ्यो धैर्य्यप्रदानाय तदात्मनश्चिरशान्त्यै श्रीकाशीविश्वेश्वरञ्चाभ्यर्थयमाना विरमामो विलुप्तधैर्या इति । सं०

श्रीमत्कृष्णाभ्यर्थना ।

सम्राजो निखिलाः परस्परमहाविद्वेषिणश्शृङ्खलाः,
सर्वे युद्धविशारदा द्विरदवन्मत्ताः प्रमत्ता मदात् ।
अन्येषां विजिगीषया शतशतोपायानपायान्वितान्,
कुर्वन्तो जगतां महाप्रलयनं कर्तुं किमद्योद्यताः ॥ १ ॥

श्रीमत्कृष्णकृपानिधे स्त्रिजगतामेको नियन्ता भवान्,
सर्वेषां हृदये स्थितो निजमहामायावलान्नर्तयन् ।
माऽकाले प्रलयं विधेहि भगवँल्लोकानिमान्पालय,
प्राप्ते तत्समये विधास्यसि तथा भूयाद्यथा ते रुचिः ॥ २ ॥

सर्वस्मात्त्वदुपासके तव जनुःप्रान्ते पवित्रे प्रिये,
प्रीत्या त्वत्प्रतिपालिते तव पदाम्भोजे रते भारते ।
वाल्यात्ते करुणार्णवस्य करुणापात्रे सुपात्रे महान्,
उत्पातोऽतिभयङ्करोऽतिविषमस्तस्मात्परित्राहि तम् ॥ ३ ॥

विद्रोहो दुरुपद्रवः प्रतिदिनं राजप्रजामध्यगो,
दुःकालोऽपि दुरामयोऽप्यतिदुराचारप्रचाराश्चिरात् ।
अत्याचारपरम्परापि जगतां सर्वत्र संवर्धते,
तज्जानञ्जगताम्पते यदुपते जागर्षि निद्रासि वा ॥ ४ ॥

सुप्तश्चेद्व विषसोदरासहचरः क्षीरार्णवे साम्प्रतम्,
क्षिप्रं तत्करुणार्णवः करुणया जागर्तु विश्वम्भरः ।
नो चेद्भारतभूरियम्भगवतो लीलास्थली सत्वरं,
दुश्शीलैर्मनुजैर्भविष्यति कलेर्लीलास्थली दुःस्थली ॥ ५ ॥

—राघवरामत्रिपाठी 'राघव'
(गीताप्रेस, गोरखपुर)

अयोध्यास्थ "संस्कृत" पत्रसमालोचना ।

[जयपुरीय "संस्कृतरत्नाकर" पत्रस्य विगते अगस्तमासीयेऽङ्के "संस्कृतमिति नाम्ना प्रसिद्धस्य पत्रस्य सम्पादकमहोदयोऽवदधातु" इति शीर्षकेणैकः सम्पादकीयो लघुलेखः प्रकाशितो दृष्टः । स चाविकलरूपेणाधस्तात् प्रकाश्यते येन "संस्कृत" पत्रस्य स्वरूपसम्बन्धे पाठकानां वास्तविकं ज्ञानं जायेत । सम्पादकः]

———०———

संस्कृतमिति नाम्ना प्रसिद्धस्य पत्रस्य

सम्पादकमहोदयोऽवदधातु ।

"विद्वन् ! अभिवादये ।

भवता यदेकं पत्रमादर्शरूपेण सम्प्रेष्य सम्प्रार्थितं यद् 'भवतां स्वकीयविद्यालयच्छात्रेषु पत्रस्यास्य प्रचारः कर्तव्यः इत्यादि । तत्र ममेदमेव निवेदनं यत्तत्रभवतः संस्कृतप्रचारोत्साहस्तु सर्वथाऽभिनन्दनीयः प्रशंसनीयोऽनुकरणीयश्च । परं भवता स्वपत्रान्तर्गतलेखैः संस्कृतभाषा समुन्नीयतेऽवनीयते वेति परं विचारास्पदम् । भवत्प्रेषितसंख्यायाः सर्वेष्वपि लेखेषु मा भून्नाम प्रौढिः परं तत्र विद्यमाना व्याकरणाशुद्धयस्तु मन्ये सर्वेषामेव विज्ञपाठकानां मनांसि खेदयन्ति । यदि भवदभ्यर्थनाऽनुसारं छात्रेषु भवत्पत्रप्रचारः क्रियेत ते च तल्लेखान् प्रामाणिकान् मत्वा तदनुकरणं कुर्युस्तर्हि न केवलं परीक्षायामनुत्तीर्णा एव स्युः प्रत्युत निन्दाभाजनान्यपि । दूरे तिष्ठतु दीर्घलेखानां कथा, प्रारम्भिक लघुतरलेखेभ्य एव कानिचित् वाक्यान्युदाहरणरूपेण समुद्ध्रियन्ते—"प्रसिद्धनराः किञ्चिदपि चन्दां ददौ । धनिकस्य श्राद्धः । श्राद्धे सहस्रब्राह्मणाः बहवः दरिद्राश्च द्वौ दिवसौ पर्यन्तम् अखादयन् । स सर्वे असाध्यरोगाणां भेषजानि बिना मूल्येन ददाति" इत्यादि । भगवन् ! किमेवंविधस्यैव संस्कृतस्य प्रचारोऽभीष्टः ? किमेवंविधसंस्कृतप्रयोगेणैव छात्राः परीक्षासु समुत्तीर्णा भवेयुः ? वक्तारश्च सभासु प्रशंसां लभेरन् ? लेखकाश्च वैदुष्यख्यातिमासादयेयुः । न कदापि । भगवन् ! हितबुद्ध्याऽहिताचरणं नोचितम् । संपादकः ।"

———०———

विजावरराज्याधिपतेराकस्मिकदेहावसानम्।

कार्तिके मासे अमावास्यायां स्वराजधान्यां भारतधर्मेन्दु श्रीमन्महाराजाः सवाई सर सावन्तसिंह जू देवबहादुर के० सी० आई० ई० विजावराधिपतिमहोदया नश्वरं शरीरं विहाय आकस्मिकमसामयिकमेव स्वीयं शाश्वतिकं वियोगं निजप्रजाभ्यः प्रदाय परलोकं प्रस्थिता इति अस्माकम् श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्थानां महान् शोकावसरः। इमे महाराजाः श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य संरक्षकाः, प्रजारक्षका धर्मानुरागिणश्च आसन्। सर्वथा स्वदेशस्वधर्मरक्षणार्थं विविधान् प्रयत्नान् कुर्वन्तिस्म। महाराजानां प्रजावात्सल्यं धर्मानुराग ईश्वरभक्तिश्च सर्वजनविदिता एवासन्। ईदृशानां नरपतीनां निधनेन देशस्य समाजस्य सनातनधर्मस्य प्रजानाञ्च या हि अपूरणीया क्षतिः सञ्जाता तया विषीदन्तो वयं तदीयशोकसन्तप्तेभ्यः कुटुम्बेभ्यो राजपरिवारेभ्यः प्रजाभ्यश्च धैर्य्यकामनया तैस्सह समवेदनां प्रकटयन्तो दिवङ्गत-महाराजानामात्मनः चिरशान्तिं श्रीविश्वेश्वरात्कामयामहे।

(सम्पादकः)

परीक्षा सूचना।

धार्म्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालयस्यागामिन्यः सर्वा अपि परीक्षाः संवत् १९९८ वैक्रमे चैत्रमासीय-शुक्लैकादशीतः चतुर्दशीं यावत् तदनुसारेण अप्रैलमासीय ७ सप्तम तारिकातः १० दशम तारिकावधि गृहीता भविष्यन्ति।

सम्प्रति केन्द्राध्यक्षैर्महाशयैरन्यैरपि परीक्षादित्सुभिः परीक्षार्थमावेदनपत्राणि यावन्ति अपेक्षितानि स्युः, तावन्ति एव न हि ततोऽधिकानि, शीघ्रमेव कार्य्यालये पत्रम्प्रेष्य गृह्णन्तु। तानि च पूरयित्वा सशुल्कानि फरवरीमासस्य १५ तिथिपर्य्यन्त-मिह प्रधानकार्य्यालये प्रेषयन्तु। निश्चिततिथेः पश्चात् आवेदनपत्रप्रेषणे प्रत्यावेदन-पत्रम् अष्टौ आणका अधिका देया भविष्यन्ति। अन्यथाऽऽवेदनपत्राण्येव न गृहीतानि भविष्यन्तीति न विस्मरणीयम्।

मन्त्री—अ० भा० धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृत विश्वविद्यालय,
महामण्डल भवन बनारस।

समवेदनावेदनम् ।

निवेदकः—श्रीदीनानाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः ।

(स० ध० कालेजोपाध्यायः, मुलतान सिटी)

'सूर्योदय'स्य प्रधानसम्पादकानां महामहोपाध्यायक-श्रीपण्डित पञ्चाननतर्करत्न-भट्टाचार्यमहानुभावानां देहान्तं श्रुत्वा खेदः समजनि। तत्र भवन्तो वयोवृद्धा महाविद्वांसश्चासन् । सनातनधर्म्माधारस्तम्भैर्भवद्भिः 'शारदाबिल' विरोधे स्वकीया महामहोपाध्यायपदवी त्यक्ता । अन्त्यजमन्दिरप्रवेशविरोधे एभिरेव मुख्यतया सनातनधर्ममार्गः प्रदर्शितः। एतद्धर्म्मेदृढविश्वासकारणादेव एभिर्मालवीयमहोदयैः सह मतभेदाद् हिन्दुविश्वविद्यालयस्त्यक्तः ।

वेदान्तदर्शनेऽपूर्वभाष्यमपि रचितमेभिः। 'कलङ्कमोचन' नाटक प्रभृतयो बहवः सुन्दरग्रन्था एभिर्निर्मिताः, यैरेषां प्रखरवैदुष्यपरिचयः प्राप्यते ।

एषां वियोगेन वयमदसीयतनूजश्रीजीवन्यायतीर्थं भट्टाचार्य एम० ए० महोदयेन सह 'सूर्योदय' कार्यालयेन च सह सहानुभूतिं प्रकटयामः। परमात्मानं च प्रार्थयामहे यत् पुनश्च सनातनधर्म्मं त्रातुमदसीयाऽवतरणं स्यादिति ।

—०—

बेतिया-सनातनधर्म-सभा

श्रीहरिहर-संस्कृत-कालेजश्च ।

अहम् चम्पारनमण्डलान्तर्गत-बेतिया-नगरे सनातनधर्मसभायां धर्मोपदेशार्थं गतवानासम्। तत्र सभायां श्रीमन्तः स्वामिहरिहरगिरिमहोदया बकुलहरमठस्य मोहान्ताः सभापतिपदासीना आसन्। तेषामेव निवासभवने सभायाः कार्य्य-कारिणी समितिरुपविष्टाऽभूत्। तद्धि भवनं मोहान्तमहोदयस्य स्वकीयमेव विद्यते। अस्मिन्नेव वर्षे तैस्तत्र बेतियानगरे धर्मकृत्यार्थं नवीनं वृहद्भवनं तन्निर्मापितम्। तत्र गत्वा मया दृष्टं यत् पञ्चाशत्संस्कृतच्छात्राः संस्कृतविद्वांसोऽन्ये चातिथयः उभयसन्ध्यं तत्र पकान्नं भुञ्जते स्म। तद् दृश्यं दृष्ट्वा मम स्मृतौ महाभारतीयं तत् पद्यं सहसा समागतम्। यत्—

"ब्राह्मणानां सहस्राणि युधिष्ठिरनिवेसने।
पकान्नं भुञ्जते नित्यमुभे सन्ध्ये क्रियोत्तरम्॥"

ततश्च मोहान्तमहोदयैः सह बकुलहरमठेऽपि मम गमनमभूत्। तत्रत्यं दृश्यन्तु

मया वर्णनातीतं दृष्टम्। तदत्र सूर्य्योदयपाठकानामवश्यज्ञेयतया किञ्चित् संक्षिप्तमेव विव्रियते।

श्रीमद्भिः स्वामिहरिहरगिरिमहोदयैस्तत्र वेतियानगराभ्यासे स्वीयबकुलहरमठे तैः हरिहर-संस्कृत-कालिजनाम्ना एका बृहती संस्था विगतवर्षे प्रतिष्ठापिता। यस्याः कृते स्थायी द्रव्यनिधिरपि संरक्षितः। तदर्थमेकं सङ्कल्पपत्रं तैर्विलिखितं विद्यते। यत्र बहवो विहारप्रान्तीया राजकर्मचारिणस्तस्य द्रव्यनिधेः द्रष्टिपदे सन्निवेशिताः सन्ति। सर्वदा स द्रव्यनिधिः सुरक्षितः सम्वर्द्धितः स्यादित्येतदर्थं पञ्चषा ग्रामास्तस्य कृते राजनियमानुसारतो दान-पत्ररूपेण प्रत्ताः। इत्येवं मोहान्तमहोदयानां संस्कृतविद्या-प्रचारेऽनुरागं दृष्ट्वा तत्रत्याः सर्वेऽपि भारतीयार्य्यमर्य्यादानुरागिणः सज्जना हृदयत-स्तेभ्यो धन्यवादं वितरन्ति।

इयं सनातनधर्मसभाऽपि मोहान्तमहोदयानामेव साहाय्येन सुसम्पन्ना। अत्र श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महामहोपदेशकाः पण्डितगंगाविष्णुशास्त्रिणः काशीस्थाः प्रसिद्धपण्डिताः पं० श्रीरामदेवद्विवेदाश्च संमिलिताः सन्तः प्रभावशालिभाषणं दत्तवन्तः। पं० उमानाथद्विवेदी पं० रघुवीरदत्तद्विवेदी पं० मोदकाद्विवेदि-प्रभृतयः सभासंयोजका धन्यवादार्हा आसन्। तत्र सभायां बहवः प्रस्तावाः स्वीकृताः। प्रस्तावेषु वेतियाराज्य-मैनेजरमहोदयानां श्रीविपिनविहारिवर्म्मणां राज्य-प्रबन्धसौष्ठवेन प्रजानामानन्दप्रकाशनात्मकः तस्योपरि स्वविश्वासप्रकाशनेन स्वसन्तोषप्रकटनात्मकः तदीयप्रबन्धस्य चिरकालस्थितिकामनया तद्योग्याभिनन्दना-त्मक एकः प्रस्तावो द्वितीयश्च वेतियाराज्यस्थ-देवमन्दिराणां झटित्येव निर्माणाय प्रबन्धकानुरोधनात्मक इत्युल्लेख्यौ स्तः। द्वितीयदिने च भारतप्रसिद्धविद्वांसो वैद्यरत्नमहोदयाः पं० चन्द्रशेखरधरमिश्रमहाभागाः सरयूपारीणसभायाः समापतयो-ऽभूवन्। तत्रापि बहवः प्रस्तावा स्वीकृताः। इत्येवं सर्वाणि तत्र सभायां धर्म-कृत्यानि मोहान्तमहोदयसाहाय्येन सफलितानि, सर्वेषां परिश्रमोऽपि सफलितः। किं बहुना तत्र प्रान्ते सर्वस्मिन्नपि धर्मकृत्ये मोहान्तमहोदया एवाग्रेसराः सन्ति, न सा सभा यत्र मोहान्तमहोदयानामाह्वानं न स्यात्। न तद् धर्मकृत्यं यत्र मोहान्त-महोदयानामुपस्थितिर्न स्यात्। इत्येवं तत्र वेतियामण्डले सम्प्रति सनातनधर्मस्य संस्कृतविद्यायाश्च प्रचारस्य मोहान्त महोदया निदानतामधिगच्छन्ति।

तत्र बकुलहरमठे गत्वा मया हरिहरसंस्कृतमहाविद्यालयः (कालेज) दृष्टः। तत्र पं० मधुसूदनप्रसादमिश्रमहोदयाः प्रधानाध्यापकाः सन्ति। तैः सह पं० लक्ष्मण-मिश्राः पं० जनकपाण्डेयाः, पं० विश्वनाथपाण्डेयाः पं० गोविन्दनन्दनद्विवेदि-

प्रभृतयः साहाय्यकृत्यं कुर्वन्ति। महाविद्यालये वेदव्याकरणसाहित्यज्यौतिष-धर्मशास्त्रायुर्वेदविषयाणामध्यापनं भवति। छात्राणामेकशतं संख्या विद्यते। बहुभ्यो मासिकं द्रव्यसाहाय्यप्रदानं भवति। तत्र संस्कृतच्छात्रा हिन्दीभाषाया इतिहास-भूगोलप्रभृति-विषयाणामप्यध्ययनं विदधति। प्रतिपक्षं संस्कृतच्छात्राः संस्कृत-भाषणाभ्यासवर्द्धनार्थं परस्परं वादविवादसभां कुर्वन्ति। प्रतिदिनं व्यायाम-व्यवस्था विद्यते। तत् स्थानमपि नगराद्बहिरतिरमणीयं विद्यते। यद् दृष्ट्वा प्राचीन-महर्षिप्रवराणामाश्रमदृश्यं स्मृतिपथमारोहति।

इत्थं हि स्वामिहरिहरगिरिमहोदयानां विमलं संस्कृतानुरागं धर्मप्रेम च दृष्ट्वा अहमत्यन्तं सन्तोषमावहम्। अन्यानपि संस्कृतविदुषोऽहमनुरुणध्मि, यदा ते वेतियाप्रान्ते गच्छेयुस्तदा हरिहर-संस्कृतमहाविद्यालय—निरीक्षणमवश्यं कुर्य्यु-स्तत्रत्यानां धार्मिककृत्यानामवलोकनं कुर्य्युर्मोहान्तमहोदयस्योत्साहवर्द्धनं कुर्य्युः। प्रतिदिनं तत्र जनतोपकारार्थं धर्मकृत्याभ्युदय एव दृश्यते। अस्मिन्नेव हायने महा विद्यालयीय-भवन-निर्माणार्थं मिथिलेशमहोदयानां करकमलतः शिलान्यासमहोत्स-वोऽपि सुसम्पन्नोऽभवत्। तत्र सर्वजनोपकाराय पूर्वप्रतिष्ठितः चिकित्सालयोऽपि आसीत्। स च स्वतन्त्रतया मोहान्तमहोदयः डिष्ट्रिक्टबोर्डतः पृथक् कृत्य नवी-नया व्यवस्थया विभूषितो विधापितः। यतश्च तस्य जनतायां महान् समादरो दृश्यते। इत्येवं सर्वथा प्रशस्यमिदं कृत्यं ससाधुवादमभिनन्दयन्नहं परमेश्वरं प्रार्थये यत्तत्रत्यानां सज्जनानां सद्बुद्धिसाहाय्येन श्रीस्वामिहरिहरगिरिमहोदयानां समुत्साहेन दैनन्दिनमिदं धर्मकृत्यं विवृद्धं सद् सनातनधर्मसंरक्षणस्य प्रधानकेन्द्रभूतं भवेत्। सर्वेषामपि विहारप्रान्तीयमोहान्त साधूनामादर्शस्थानमनुकरणीयं च स्यादिति।

श्रीगोपालशास्त्री (दर्शनकेसरी) मन्त्री—श्रीकाशीपण्डितसभायाः (काशी।)

—•—

समालोचना।

संस्कृतरत्नाकरस्य शिक्षाङ्कः। पृष्ठसंख्या २२४। सम्पादकः—कविशिरो-मणिभट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री, सहायक-सम्पादकः—प० वृद्धिचन्द्रशर्मा शास्त्री व्याकरणधर्मशास्त्राचार्यः। प्रकाशकः म० म० श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदः, महाराज-संस्कृतकालेजाध्यक्षः जयपुरम्। मूल्यम्—न लिखितम्।

भारतप्रसिद्धविदुषां, सततमेव संस्कृतसमाजसमुन्नतिसंलग्नचेतसां महामहो-पाध्यायश्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदानां तत्त्वावधाने प्रकाशकत्वे च निर्गम्यमानः संस्कृत-

रत्नाकरोऽनेकैर्वर्षैः संस्कृतसमाजसेवां विधत्ते इति नास्त्यविदितं संस्कृतपत्रपरिचयभाजाम्। पत्रमिदं विगतवर्षेषु आयुर्वेदाङ्क वेदाङ्कादिनाम्नाऽनेकान् महत्त्वपूर्णान् विशेषाङ्कान्निष्काश्य संस्कृतपत्रेषु विशेषास्पदं समासददित्यपि ज्ञातमेव विज्ञानाम्। तस्यैव ऐषमः शिक्षाङ्को मत्पुरस्ताद्वर्तते। शिक्षाङ्केऽस्मिन् ५० शिक्षासमालोचनात्मका लेखाः, काश्चन कविताः, केषाञ्चित् विदुषां श्रेष्ठिनां च चित्राणि विराजन्ते।

कीदृशी संस्कृतशिक्षा संस्कृतसमाजस्य सर्वविधसमुन्नतिसम्पादनक्षमा भवितुमर्हति इति विषये बहोः कालात् संस्कृतसमाजे लेख-व्याख्यानादि द्वारा चर्चा चलति। एतत्पत्रप्रकाशका म० म० गिरिधरशर्मचतुर्वेदमहोदयास्तु अस्यान्दोलनस्य मार्गजन्मदातार एव। अस्मिन् विशेषाङ्के अस्या एव शिक्षासमस्यायाः सम्बन्धेऽनेके मार्गदर्शकाः प्रौढाः प्रबन्धा निबद्धाः सन्ति। द्वौ लेखौ हिन्दीभाषायामपि विद्येते ययोः "प्राचीन भारतमें शिक्षापद्धति" इति शीर्षकेण लक्ष्मणस्वरूप-लिखितो निबन्धो विशेषतः प्रशंसनीयः। संस्कृतनिबन्धेषु सर्वनिबन्धनिष्कर्षभूतः संस्कृतोन्नतये सत्यमार्गप्रदर्शकश्च लेखो म० म० चतुर्वेदमहोदयानामेव। अन्येऽपि सर्वे लेखाः पठनीया मननीयाश्च सन्ति।

संस्कृतसमाजे एतादृशसफलसमायोजनार्थं सम्पादकाः प्रकाशकाश्च सुतरां शतसहस्रधन्यवादार्हा इति।

कुण्डलीसंग्रह—संग्रहकर्ता तथा सम्पादकः उज्जैननिवासी पण्डित श्रीसूर्यनारायणव्यासः। प्रकाशकः कन्हैयालाल चौकपिया, मोहन प्रिंटिंगप्रेस, माधवनगर उज्जैन। मूल्यम् ।।।) प्राप्ति स्थानम्—भारतीभवन, उज्जैन।

१६६ पृष्ठात्मकेऽस्मिन् पुस्तके १६६ महापुरुषाणां जन्मकुण्डल्यः संगृहीताः सन्ति। कुण्डलीनामधोभागे च तत्तत्स्थानस्थितानां ग्रहाणां फलादेशो लिखितो वर्तते। आदौ श्रीगणेश-रामचन्द्र कृष्णचन्द्र—मारुति—रावणादीनां, ततोऽनेकेषां भारतीय-विदेशीय-सम्राजां धर्मसम्प्रदायप्रवर्तकानां, तदनन्तरं राजनीतिक-नायकेषु दादाभाई नौरोजी, गोखले, तिलक, राणाडे, मालवीय, गान्धी, टैगोर, नेहरू, बोस सावरकर प्रभृतीनां नेतॄणां तथान्ते च बहूनां हिटलर-मुसोलिनी प्रमुखानां तत्तद्देशीयसम्राजां, महाराजानां राज्ञाञ्च जन्मकुण्डल्यः फलानि च विद्यन्ते। फलित विषये विशेषानुभव-शक्ति-सम्वर्धनाय ज्योतिर्विदां पण्डितानां, छात्राणाञ्च कृते नितरामुपकार पुस्तकमिदम्। सर्वैरेव फलित-विज्ञान-जिज्ञासुभिरस्योपयोगेन सम्पादकश्रमः सफलतां नेय इति।

—वासुदेवद्विवेदी साहित्याचार्यः।

अखिल भारतवर्षीय धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालयका परीक्षाफल [अवशिष्टांश] १९४० ई०।

वेद प्रथमा

तृतीय श्रेणी। केन्द्रनाम

रो० नं०	नाम	केन्द्रनाम
४४१	शिवभक्त शर्मा	दार्जिलंग
४५९	परशुराम शर्मा	दार्जिलंग
४६०	वासुदेव शर्मा	
४६१	टीकाराम शर्मा	

पुराण मध्यमा।

द्वितीय श्रेणी।

४४२	चित्रकूट तिवारी	दार्जिलंग

पौरोहित्य प्रथमा।

२७६	भैयालाल शुक्ल	द्वितीय श्रेणी।	ग्वारीघाट जबलपुर

न्यायवैशेषिक मध्यमा।

२३०	के० रामानुय्याचार्य	द्वितीय श्रेणी।	मेलकोट
२३१	के० वेंकटदेशिकाचार्य		"
२३२	सी० एन्० शल्वापिल्ले शर्मा		"
२३३	भावं श्रीरंगरामानुज अळविंगराचार्य		"
२३४	बी० बी० नरसिंहाचार्य		"

ज्यौतिष प्रथमा।

४६२	चन्द्रभानु शर्मा	दार्जिलंग

ज्यौतिष मध्यमा।

४३३	किशोरीलाल पटेरया	द्वितीय श्रेणी।	मिलौनीगंज
४३४	गयाप्रसाद दीक्षित		"
४३५	द्वारकाप्रसाद कौशिक		"

ज्यौतिष शास्त्री।

४३१	बाबूलाल चतुर्वेदी	द्वितीय श्रेणी।	मिलौनीगंज
२८२	बालमुकुन्द त्रिपाठी		ग्वारीघाट जबलपुर

व्याकरण प्रथमा ।

४५८ प्रजापति शर्मा द्वितीय श्रेणी । दारजिलंग

वेदशास्त्री ।

२७९ वैद्यनाथमिश्र द्वितीय श्रेणी । ग्वारीघाट जबलपुर

कर्मकाण्डशास्त्री ।

२८१ वंशीलाल ज्योतिषी ,,

धर्मशास्त्रशास्त्री ।

२८० दीपनारायण द्विवेदी तृतीय श्रेणी । ,,

हिन्दी मध्यमा ।

द्वितीय श्रेणी ।

५३९ हीरालालमिश्र रामगढ़

२७७ सुशीलाबाई ग्वारीघाट जबलपुर

२७८ वीणादेवी ,, ,,

हिन्दी प्रथमा ।

तृतीय श्रेणी ।

४६५ हनुमानसिंह किशनगढ़

४६६ राधाकिशन ,,

जूनियर परीक्षा ।

द्वितीय श्रेणी ।

४६७ मदनगोपालशर्मा किशनगढ़

आयुर्वेद प्रथमा ।

तृतीय श्रेणी

२८३ गोकुलप्रसाद मिश्र ग्वारीघाट जबलपुर ।

४३६ रघुनाथप्रसाद वैद्य श्रीरामरसायनशाला वेलनगंज (आगरा)

द्वितीय श्रेणी ।

४३७ हरिकृष्ण उपाध्याय ,, ,,

४३९ रामदत्त शर्मा ,, ,,

आयुर्वेद मध्यमा ।

द्वितीय श्रेणी ।

५३२ गंगाधर बालाघाट

५३३	जग्गुलाल सेन	बालाघाट
५३४	जयराम मथुरादास	"
५३६	बाबूलाल गुप्ता	"
५३७	केवलचन्दसाव चुरेट	"
५३८	खगलाल बिसेन	"
१	चिरंजीलाल वर्मा	डिवाई
२	श्रीधर वैद्य	"
३५२	मिश्रीलाल	"
३५३	लक्ष्मीनारायण शर्मा	"
२९२	रामप्रसाद	गोरखपुर जबलपुर
२९३	श्रीकमलाबाई	" "
५०६	श्रीयमुनादेवी	ग्वारीघाट "

तृतीय श्रेणी ।

५५	वालभूदेव पाठक	विष्णुपुरमठ गया
४६४	वैद्य श्रीराम दधीच	किशनगढ़
२९०	गणेशप्रसाद	गोरखपुर–जबलपुर
२९१	रामकिशोर	" "
२९४	दुलीचन्द	" "
२९५	दमड़ीलाल	" "
५०५	अमृतलाल	ग्वारीघाट जबलपुर ।

आयुर्वेद शास्त्री ।

द्वितीय श्रेणी ।

५३	रामकिशोर मिश्र	विष्णुपुर मठ गया
५८	हरिशरण शर्मा	" "
४३२	शोभाकान्त झा	मिलौनीगंज
२८५	कौशल्यादेवी	ग्वारीघाट जबलपुर
२८९	जगन्नाथ पाठक	"

प्रथम श्रेणी ।

२८८	शम्भुदयालु	"

सेक्रेटरी—अ० भा० धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृतविश्वविद्यालय परीक्षा,

महामण्डल भवन, जगतगंज बनारस ।

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ... साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयं वार्षिकं बहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।≈) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरल... भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिक... गवेषणासम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इति कृत्वा, लेखकमहोदयैर्न प्रेषणीयः, किन्तु पूर्ण एव ।

सनातनधर्मग्रन्थाः ।

प्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः ।

सनातनधर्म—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य महत्त्वपरिचायकं विद्यते, सर्वविधधर्मज्ञानाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति । प्रथमभागस्य मूल्यम् २) ।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थः गूढ़तात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं ज्ञानकर्मोपासना—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते । मूल्यम्—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् ।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः विस्तृता वर्णिताः सन्ति । साधुमहात्मनां कृते परमपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम् १) प्रेषणव्ययः पृथक । प्राप्तिस्थानम्— सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, बनारस ।

ज्यौतिषमीमांसादर्शनम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे दार्शनिकरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्तिर्वर्णितास्ति । अधुना प्रचाराधिक्यार्थं मूल्यम् ।–) ज्यौतिषविज्ञानस्य मूल्यम् –) शनिग्रहमन्त्रभाष्यस्य –) कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् । प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, ज्यौतिषालङ्कार ज्योतिर्भूषण दैवज्ञभूषण पण्डिततारादत्तराजज्योतिषी,

रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

विद्यार्थिग्राहकेभ्यो निवेदनम् ।

असमर्थेभ्यो विद्यार्थि–ग्राहकेभ्यः सूर्योदयो वर्षं यावत् एकेनैव रूप्यकेण दीयते । सूर्योदयमुद्रणे प्रेषणे च कियान् व्ययो जायते, इति विवेचकाः पाठका जानन्त्येव । तथापि एकरूप्यकमेव नाममात्रं वार्षिकं गृह्यते । अतश्च विद्यार्थिभिः सत्वरमहमहमिकया ग्राहकैर्भवद्भिः येरधुनापि वार्षिकं मूल्यं न प्रेषितं, तैः स्वकीयं देयं मासाभ्यन्तर एव नूनं प्रेषणीयम् । अन्यथा सन्निकभया निश्चितमिदं यत्-येषां वार्षिकं अग्रिमं नागमिष्यति तेषां पार्श्वे सूर्योदयो न प्रेषयिष्यते ।

निवेदकः—कार्याध्यक्षः सूर्योदयकार्यालय, जगतगंज, बनारस ।

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares,
and published by the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares Cantt.
by Pt. A. P. Sharma.